

Ülelugemine ja avastamine

Prantsuse Teadusliku Instituudi
80. juubeli konverentsi ettekanded

Tartu, 21.-22. september 2002

Studia Romanica Tartuensia

Robert Sillanmaki / Toim. Urmasgata Keskus

II / 1

STUDIA ROMANICA TARTUENSIA II/1

Ülelõgemine ja avastamine

Prantsuse Teadusliku Instituudi
80. juubeli konverentsi raamat

Tartu, 21.–22. septembril 2012

Studia Romanica Tartuensia toimik

Prantsuse Teadusliku Instituudi juhtivõimekuse juht ja Tartu ülikooli

Tartu Ülikool
Robert Schumani Prantsuse Uuringute Keskus

STUDIA ROMANICA TARTUENSIA II/1

Ülelugemine ja avastamine

Prantsuse Teadusliku Instituudi
80. juubeli konverentsi ettekanded

Tartu, 21. - 22. september 2002

Koostanud Prantsuse Teaduslik Instituut

Toimetanud Katre Talviste, Jean Pascal Ollivry ja Tanel Lepsoo

Tartu 2004

Teos on avaldatud publitseerimistoetuse programmi raames Prantsuse Välisministeeriumi, Prantsuse Suursaatkonna ning Tallinna Kultuuri- ja koostöösakonna toetusel.

Cet ouvrage, publié dans le cadre du programme d'aide à la publication, bénéficie du soutien du Ministère français des Affaires Etrangères, de l'Ambassade de France et du Centre Culturel et de Coopération linguistique de Tallinn.

Kujundus: Mari Kaljuste

© Prantsuse Teaduslik Instituut, Tartu Ülikool ja autorid, 2004

ISBN: 9985-56-830-3

ISSN: 1406-9091

Tartu Ülikooli Kirjastus

Tellimus nr 32

Sisukord

	Saateks	9
I		
Katre Talviste	Kas lugemine on naljaasi?	15
Leo Võhandu	Infotöötaja vaade teksti adumisele	23
Danielle Risterucci-Roudnicky	Arusaamatus või anomaalia? Mõtteid kirjanduslike siirete kohta <i>prantsuse keelest tõlkinud Tanel Lepsoo</i>	29
II		
Jan Villemson	Miks matemaatika nii keeruline on?	47
Raivo Mänd	Ürgema needus ehk miks me vastassugupoolt alati ei mõista?	55
Francis Segond	Väike romaanitüpoloogia vaegadujatele <i>prantsuse keelest tõlkinud Katre Talviste</i>	63
III		
Janika Päll	Tacituse estidest ja ajalookirjutamise erapooletusest	75
Marge Käsper	Intersemiootilisus kunstikriitika tõlkimisel: impressionistide juhtum <i>prantsuse keelest tõlkinud Marge Käsper ja Katre Talviste</i>	85
Aadu Must	Ida ja lääne vahel: ajaloodokumentide lugemine Eestis	99

IV

Jean Pascal Ollivry

Nodus in scirpo

prantsuse keelest tõlkinud Tanel Lepsoo 109**Silvi Salupere**Rõve tõlge. Obstsöönuste tõlkimise
võimalikkusest ja vajalikkusest (Peeter

Sauteri novelli venekeelse tõlke näitel) 119

Tanel Lepsoo

Kirjandus on ikka üks tõsine asi küll 131

Kõige viljakamaks ja loomulikumaks harjutuseks meie vaimule on minu meelest vestlus. Leian, et sellega tegelemine on meeldivam kui mis tahes muu tegevus meie elus ...

Michel de Montaigne

Saateks

Paratamatu on inimeste soov ümbritsevat maailma määratleda ja liigitada. Lapse käest, kes vaevu on kõnelema õppinud, uuritakse esimese asjana tema nime ja vanust. Suuremate käest küsitakse: mida nad õpivad? ja siis: millega tegelevad? Defineerimise abil langetatakse otsuseid ja hinnanguid, luuakse pilt teisest ja ka iseendast. See on hädavajalik, et tunda end maailmas kindlamini, et teada, keda ja milles võib usaldada, kuid see toob sageli kaasa ka tsensuuri ja enesetsensuuri, toob kaasa hinnangud selle kohta, kes võib rääkida ja mida, toob kaasa inimeste ning nähtuste jagamise kastidesse ja liikidesse ning lõpuks üksteisest eraldumise.

Kui Prantsuse Teaduslik Instituut 1922. aastal asutati, siis tehti seda kindla sihiga eraldumist ja killustumist vältida. Instituut ei ole kunagi olnud asjassepühendatute salajane kogunemiskoht, vaid avatud kogu linnale, kõigile, kes tema tegevuse vastu huvi tunnevad. Ja instituudi liige *par excellence* ei ole mitte prantsuse filoloog, vaid see, kes tahab jagada oma teadmisi ja kogemusi, mis tahes valdkonnast need ka pärineks.

Ent oma kogemuste – iseenda – jagamine pole sugugi lihtne ja vaevata tegevus. Selleks, et kellegagi rääkida, tuleb leida ühine keel. Ja tihtilugu ei piisa isegi sellest, kui kõnelejal ja kuulajal on ühine emakeel. Sõnad võivad sellest hoolimata võõraks jääda. Me elame maailmas, kus sõnade – tekstide – hulk on nii suur, et üha raskem on leida neid, kes on lugenud ühiseid raamatuid, ja veel vähem neid, kes on samade raamatute peale mõtelnud. Eriti Eestis, kus pea iga uuriija võib endale isikliku uurimisteema leida. Seetõttu on hädavajalik, et me ei mõtleks mitte ainult sellele, millega me

oma igapäevases töös tegeleme, vaid ka sellele, kuidas seda teistele edastada, kuidas suhelda, kuidas mõista anda ja aru saada.

Sõnadega ei tegele ainult filoloogid. Lugemine ja ülelugemine, tõlgendamine ja avastamine on keerukad ja samas ääretult põnevad tegevused, mis ühendavad kõikide erialade uurijaid ning teadlasi. Seetõttu pöördus Prantsuse Teaduslik Instituut mitte ainult kirjanike, keeleteadlaste ja semiootikute, vaid ka ajaloolaste, bioloogide, informaatikute ja matemaatikute poole palvega, et nad oma lugemiskogemustest kõneleksid. Entusiasm, millega kutse vastu võeti, ning küsimuste ja märkuste rohkus, mis ettekandeid saatis, näitasid, et palve ei kõlanud kurtidele kõrvadele. Ent veelgi enam ka seda, et ehkki meile koolis õpetatakse erinevaid „aineid”, on maailm, milles me elame, üks. Probleemid, mis meie ees seisavad, on sarnased. Suhtlemine ja üksteisemõistmine ei sõltu terminist, mille abil me end visiitkaardil määratleme.

Seetõttu pole üllatav, et need erinevate alade spetsialistid, kes siin väljaandes esindatud on, ei andnud märku oma soovist klassifitseerivat ja spetsialiseerivat maailmapilti kõigutada mitte ainult konverentsile saabumise ja seal kõnelemisega, vaid näitasid oma ettekannetes ilmekalt, kuidas nad taoliste probleemidega oma igapäevaseski töös kokku puutuvad. Nõnda kõneleb Orléans'i ülikooli võrdleva kirjandusteaduse õppejõud Danielle Risterucci-Roudnicky sellest, kuidas ainuüksi teoste valikuline avaldamine ning isegi avaldamise järjekord võib luua ühest autorist täiesti erineva kuvandi, ning Tartu Ülikooli ajaloo professor Aadu Must toob hulga põnevaid näiteid selle kohta, kuidas me kõik võõra kiiresti oma asjade hulka liigitame. Miks me niiviisi teeme ja kuidas seda on võimalik uurida, selgub bioloogiaprofessor Raivo Männi ja informaatika emeriitprofessori Leo Võhandu ettekannetest. Oma ja võõra, kujuteldava ja kogemusliku vastandlikkust puudutasid eranditult kõik ettekanded, mis näitab seda, et ehkki korraldajad jätsid esinejaile vabad käed oma lemmikteema esitamisel, on ümbritseva maailma mõ-

testamine ning tõlgendamine igasuguse teadusvaldkonna põhiküsimus. Ning seda, et tõlgendamisel tekib ka elevust, vaidlusi ja äratundmisrõõmu, näitasid rohked diskussioonid, mis käesolevas väljaandes ei kajastu, kuid on kättesaadavad interneti vahendusel.

Ma olen veendunud, et tänu konverentsile võitsid nii Prantsuse Teaduslik Instituut kui ka kõik osalejad endale juurde mitmeid häid sõpru ning et paremale üksteisemõistmisele aitab kaasa ka käesolev väljaanne. Head lugemist!

Tanel Lepsoo,
PTI liige

I

Ning iga päev lehitsen ma autoreid, hoolimata nende teadmistest ja otsides pigem nende väljenduslaadi kui sisu. Just niisamuti, nagu ma suhtlen mõne suure mõtlejaga, mitte selleks, et ta mind õpetaks, vaid selleks, et temaga tutvuda.

Michel de Montaigne

Katre Talviste

Prantsuse Teaduslik Instituut

KAS LUGEMINE ON NALJAASI?

C'est un méchant livre ... Je ne l'aime point.

Godefroy de Montmirail

Kui ma koolis käisin, siis ma arvasin, et prantslased on kogu oma kirjandusega tükkis surmtõsised inimesed, nii et nende loomingu lugemine on hästi tark ja kindlasti arendav ja õpetlik tegevus, aga erilist rõõmu, nalja ja meelelahutust sealts oodata ei maksa. Sellist profaani nõutut ja pisut kahetsevat respekti äravalitute maailma ees on prantsuse kirjanduse puhul üldisemaltki tunda ja aimata. Tõenäoliselt ongi neid palju, kes selle all kannatavad, sest sinnani jõudmiseks oli vaja ainult tavalisi asju teha: uskuda, mida prantsuse kirjanduse kohta räägiti ja kirjutati, ning lugeda raamatuid umbes selles proportsioonis, nagu neid eesti keeles avaldatakse. See, et ma hiljem teada sain, et kõik on hoopis teisiti, juhtus pea-aegu kogemata. Ja juhtus see tänu ise üle lugemisele ning seeläbi avastamisele, et kriitikud ja õpetlased on minu eest paljutki varjanud – huvitavaid raamatuid, põnevaid küsimusi ja – kui algse motiivi juurde tagasi tulla – ka hirmuärataval hulgal huumorit. Juttu tulebki ennekõike varjamisest, ja päris lõpuks ehk uuesti ka huumorist.

Kõigepealt – kriitikute ja õpetlastega suhtlemine ei tarvitse alati pettumuse ja (vedamise korral) üle noatera tüdimusest pääsemisega lõppeda, vaid neist võib kasu ka olla. Näiteks Du Bellay puhul oli. Du Bellayl on komme pidevalt korrata, et ta on kurb ja siiras, ning mitmed kriitikud on

teda uskuma jäänud ning seda koos temaga kordama asunud, seda lausa eessõnades, millele vahetult järgnevate tekstide varal võiks lugeja isegi arendada endas kaastunnet tema kultuurilise pagenduse, üksinduse ning aja ja kaasaegsetega konflikti sattumise pärast¹. Aga on ka teisi kriitikuid, kes hoiatavad liiga hõlpsalt uskuma jäämast kasvõi seda, et tegu on just tema pagenduse, üksinduse ja konfliktidega. Sel määral, kui need asjad on kontrollitavad, ilmneb, et Du Bellay üldse liialdas oma muresid, luuletas suures osas oma aja poeetiliste konventsioonide mõjul² ning kui loobuda lugemast luulet luuletaja isikliku tundeavaldusena, millise viisi mõtlesid välja alles romantismist mürgitatud kirjanduslõulased³, ei ole üldse enam kuigi kindel, kui tõsiselt teda saab võtta, millal kurta kaasa tema traagilisele tundeelule või imestada osavust, millega ta lugeja oma masendavasse maailma lõksu püüab. Kriitikud võivad nii pakkuda uusi üleluge-misi ja iga korraga võib avastada, et Du Bellay on märksa põnevam, kui viimati tundus. Ja muide natuke isegi naljakas. Ainult et Du Bellayd Eestis eriti ei loeta, nii et näide on pigem teoreetiline.

Ühe autori tõlgenduspotentsiaal ei piirdu tema lugemise üheainsa seletusega. Umberto Eco väidab, et seda piirab siiski teatav ökonoomsus⁴, tasakaal lugeja tehtavate pingutuste ning sellest saadavate „hüvede” vahel. Lugemise hüved on eelkõige arusaamine ja huvi. Lugejad pingutavad selle nimel, et luua ning alal hoida dialoogi tekstiga, olgu siis selleks, et leida sealt mõni eluline õppetund, meelt lahutada, ilu imetleda või lauseliikmeid määrata. Ökonoomsuse põhimõte an-

¹ Vt nt F. Joukovsky rmt-s J. du Bellay, *Les Antiquitez de Rome. Les Regrets*. Paris, Garnier-Flammarion, 1971; F. Roudaut rmt-s J. du Bellay, *Les Regrets*. Paris, PUF, 1995.

² Vt nt G. Godoffre'i artiklit *Joachim du Bellay* Encyclopaedia Universalises (1990).

³ H. Friedrich, *Structure de la poésie moderne*. Paris, Librairie Générale Française, 1999, 153.

⁴ U. Eco, *Interprétation et surinterprétation*. Paris, PUF, 1996.

nab mõista, et on teatud eelistatud eesmäärke ja pingutusi, st teatud eelistatud dialoogitüüp – seda vastavalt tekstile, lugemissituatsioonile ja kultuurikonventsioonidele. Kui keegi loeb Simenoni laupäeva õhtul kodus või avaldab tema kohta 12. veebruaril 2003 kriitilise artikli kirjanduslikus ajakirjas, siis ei ole tegu sama lugemisega ei tõlgenduslike pingutuste ega autorile omistatava kuvandi osas. Laupäeva õhtuti loetakse kodus krimisid niisama toreduse pärast, õpetatud publiku ees aga loetakse neorealistikku kirjandust, mille autor tundis sügavat muret oma ajastu ühiskondlike probleemide pärast.

See on kõik üsna elementaarne. Natuke huvitavamaks teevad asja eesti kriitikute tõlgenduslikud eelistused, mis avalduvad prantsuse kirjanduse lugemise kaudu (aga võib-olla ka mujal, võib-olla vähem teravalt). Eelistuste all ei mõtle ma autorite, tekstide ja lugemisviiside ettekavatsetud, tahtlikku valikut, vaid sattumuslikku kuvandit, mis on prantsuse kirjandusele tema eesti retseptiooni valdavate valikute kaudu kujunenud.

Õigupoolest on tegu ühe pideva eelistusega. Eelpool välja pakutud võimalike lugemiseesmärkide seast on õppetund, olgu sotsiaalne või moraalne, see, mis lugemist õigustab ja mida kirjanduse juures ennekõike hinnatakse. Kirjandus on didaktiline valdkond, kool, kus on selged ja läbimõeldud tunnid. Et seda omadust alal hoida, tuleb osa autorite juures leida varjatud tähendusi või hoiduda lugemistest ja tekstidest, mis oma ambivalentisusega võivad didaktilist tõlgendust takistada. Rabelais ründab keskaegset kirikut, Molière ja Voltaire võitlevad demokraatia eest ning pilkavad inimlikke pahesid, Diderot on kirjutanud üksnes Entsüklopeedia. Kuna prestiižsesse kaanonisse kuuluvalt mudelautorilt oodatakse, et tal oleks tähtis ja tõsine sõnum, siis on mõistetav, et akadeemiline kriitika pingutab selle leidmise nimel isegi suuremate koomikameistrite puhul. Balzaci ja Zolaga näiteks on märksa lihtsam: seal tuleb ainult uskuda, mida nad on ütelnud, selle asemel, et püüda dešifreerida seda, mida

nad on tahtnud ütelda. Kriitikud on seega võimelised kaheks lugemisviisiks: üks on keerukam ning ühtlasi vastavuses nende konventsionaalse rolliga Euroopa laadis kirjanduselus, teine aga on lihtne, laupäevaõhtuse koduslugemise moodi.

Niisiis ei ole lugemine, millele toetub prantsuse kirjanduse jälgitav retseptsoon Eestis kindlate meetoditega lugemine, vaid pigem õigete vastustega lugemine. On ette teada, mida autorid on tahtnud ütelda, tarvis on veel selle kohta tõendid leida ning vasturääkiv tõendusmaterjal kõrvale jätta. Selline strateegia toimib igasuguses tõlgendustegevuses mõistagi kogu aeg, kuid mitte alati ei tähenda see, et prestiižse ja kanoonilise autori kogu looming kuulutatakse kõrvaliseks, nagu meil Diderot'ga on juhtunud. Taolised juhtumised näivad mulle ökonoomsuse põhimõttega tõsiselt vastuolus olevat: pingutusi tehakse selle nimel, et hoida alal ammu ette valmis tehtud dialoogi, muutmata seda ei lugemismaterjali (kui kriitika Verne'iga tegeleb, siis selleks, et ütelda, et ta oli suur tehnilise ja ühiskondliku progressi eest võitleja) ega kanalite tasandil (kooliraamatud, kirjandusväljaanded ning päevalehed rakendavad sama lugemisviisi, isegi kui selle põhjalikkus varieerub⁵). Lugejalt oodatakse, et ta teaks autoritele kehtestatud kanoonilist väärtust, mis on tema jaoks dešifreeritud ja ära seletatud, ilma et tal endal oleks õieti tarvis ühtegi raamatut lugeda, et seda ise kogeda või ka kontrollida: alternatiivsete seletuste puudumisel jätab käibelolev endast hõlpsasti veenva ja tõese mulje.

Lugejale võib muidugi äkitselt ja juhuslikult tulla pähe mõnda teksti lugeda ning avastada seal ootamatuid „hüvesid“, mis kutsuvad teda uuesti ja üle lugema ning rohkem avastama. Kuid hirmuäratav on see, et niisugune lugemine – tõeline lugemine, kui nii võib ütelda, see lugemine, mis te-

⁵ Vt nt K. Peterson, *Euroopa kirjandus üldjoontes I*. Tallinn, Kool, 1922, 62; V. Altoa, *François Rabelais (400. surma-aastapäeva puhul)* – Looming, 1953, 5; R. Jõerand, *Maailmakirjanduse tippteos – Eesti Maa*, 1996, 29.01.

gelikult kusagil kogu aeg toimub, akadeemilistest ringidest ja nende ettekirjutustest väljaspool – on kirjanduslikust institutsioonist üsna välja jäetud. On olemas (ja küllap on olemas suurte hulkadena) vilkaid ja ahneid lugejaid, kes samas „kirjanduse” vastu huvi ei tunne, st kes ei oska näha seost igapäevase, „metsiku” lugemise ning kirjanduse vahel, mida neile tõlgendatakse.

Nii mõnigi kord seda seost ei olegi: meelsasti ja palju loetakse Dumas'd, Verne'i ja Simenoni, aga kriitikat avaldatakse pigem Sartre'i kohta, kellest tõlkeid peaaegu ei ole (ja esimeste suuremate kritiseerimiste aegu ei olnudki). On ka pealtnäha õnnelikumaid juhuseid. Baudelaire'i on Eestis 1905. aastast saadik aktiivselt loetud. Selle lugemise eksplitsiitses kajastamises on olnud mitmeid vaikuseperioode, aga iga põlvkond on sellega siiski tegelnud. Motiivid korduvad. Elulooliselt on Baudelaire haige (füüsiliselt, aga vaimselt samuti) ja õnnetu (ema uus abielu, kahtlased naised, kohtuprotsess, reetlikud sõbrad ja läbikukkunud mässud)⁶. Loomingu osas – tema luule on õudustäratav, räägib peamiselt raibetest, vihmast ja mudast, ta on skeptiline, närviline ja sageli ebaüra. Vahel võib tema käitumist õigustada mässuga aja ja olude vastu või vabandada tema värsside iluga.

Kui Dumas' ja Verne'i puhul on igaüks oma lugemise ja avastustega üsna üksi, siis seda parem. Harold Bloom ütleb, et just üksinduse pärast ongi lugemine oluline⁷. Kui Sartre'i puhul ei pääse igaüks ligi lugemisele, mille kajastusi ta kohtab, mis siis ikka. Kirjandusel võivad olla lihtsamad ja keerulisemad tasandid, mis ei ole ühtviisi ligipääsetavad. Kuid Baudelaire'i puhul ei ole kriitikute pingutused, lugejate

⁶ Vt nt J. Aavik, *Charles Baudelaire ja dekadentism* – Noor-Eesti III, 1909; Lsk., *Kurja lillede laulik* – Postimees 1927, 247, 5; *Ühe kuulsuse viimane teekond* – Kunst ja Kirjandus, 1934, 34/35, 17-18; A. Sang, *Koostajalt rmt-s Ch. Baudelaire, Kurja lilled*. Tallinn, Perioodika, 1967.

⁷ H. Bloom, *The Western Canon. The Books and School of the Ages*. New York, Riverhead Books, 1995, 485.

huvi ning juba ammu ringluses olevad tekstid ikkagi viinud Baudelaire'i ülelugemise ja uute vaatenurkade avastamiseni, vaid terve sajandi jooksul on püstitud ühe ja sama, terroristliku lugemise juures. Alles hiljaaegu on Tõnu Õnnepalu⁸ ja Hasso Krulli⁹ kirjutistes esile kerkima hakanud natuke tervem, mõistuspärasem, modernsem ja vähem romantiline Baudelaire, kuid vana kuvand on selle kõrval veel täiesti elujõuline.

See ei ole tegelikult eriti mugav ja meelepärane kuvand: kriitikute reaktsioonid on kuni viimase ajani andnud märku pigem nõutusest ja distantsihoidmisest. Siin võib taas leida juba eespool esile kerkinud paradoksi, ehkki veidi teise nurga alt: eesti lugejad loevad juba sada aastat luuletaja loomingu, kes neid hirmutab ja neis tülgastust tekitab. Sellest ma ei saa hästi aru, ehkki mõtlesin välja kaks seletust. Esimene võimalus: on olemas arvatult lugejaid, kes on tõsimeeli kiindunud kõigesse, mis neile tundub arusaamatu, tulvil kõikvõimalikke pahaendelisi vihjeid ja konnotatsioone ning millele pääseb ligi peamiselt kolmandate isikute tõlgendusliku vahenduse kaudu, mis need vihjed avab. Sellisel juhul esindaksid Eestis avaldatud kriitilised reaktsioonid Baudelaire'ile üsna realistlikult ja täielikult tema sünnitretseptiooni. Teine võimalus: lugejad on kriitikast sõltumatult või sellest hoolimata Baudelaire'i üle lugenud ning avastanud midagi, mis on neil võimaldanud luua ja alal hoida alternatiivseid dialooge, mida kusagil ei tunnista, võib-olla austusest kriitilise traditsiooni vastu.

Esimest seletust ma ei mõista, sest mulle endale hirmutamine ei meeldi. Ei otsene hulluse ja traagikaga hirmutamine nagu Baudelaire'i puhul, aga ka mitte liigse vääriskuse ja aukartuse kuhjamine nagu Rabelais' puhul. Kui mulle naljategemise, üldse kirjutatu tagant vääriskate salasõnumite otsimine ühel või teisel viisil huvi ei pakuks, siis ma ei oleks kir-

⁸ Vt nt intervjuu I. Martsonile – Eesti Päevaleht. Arkaadia, 2000, 17.11; intervjuu I. Raagile, http://op.kala.ee/arhiiv/op50_12_12.html

⁹ Vt nt H. Krull, *Suurlinnade pikk vari* – Vikerkaar, 2000, 10.

jandusuurijaks saada püüdnud, aga väarikus ja õudus ilma alternatiivita tundub olevat raiskamine, sama ebaökoonoomne nagu mis tahes tõlgenduse ainuvalitsus. Tundub seda enam, et viidatud juhtumid näitavad, et kõikjal mõõduka akadeemilise aukartuse viljelemise asemel on kriitikal pigem kaldumus muuta lugemine nii rängaks kui võimalik. Seega, kuna kavas on küsimuste esitamine, siis esimene küsimus: kui suur ikkagi saab olla kartuse ja kauguse kognitiivne või pedagoogiline väärtus, kuivõrd prantsuse kirjanduse lugemisel on väärtuste aluseks didaktilis-akadeemilised konventsioonid? Mina usun, et see väärtus on üsna väike. Ehk nagu William Jorgele ütles: „Sind on petetud. Saatan ei ole mateeria vürst, Saatan on vaimu kõrkus, usk ilma naeratuseta, tõde, mida ei kõiguta mitte kunagi kõhkclus. Saatan on sünge, sest ta teab, kuhu ta läheb, ja ta läheb alati sinnasamasse, kust ta on tulnud.”¹⁰ Siinkohal on nii karm tsitaat muidugi naljakas, aga seda võiks Ecost vist järeldada küll, et suures sünguses ringitamumisest ei juhtu tegelikult midagi. Aga lugemise käigus peaks juhtuma.

Ei ole tingimata tähtis otsustada, kas tõsised lugemised on paremad kui lustlikud või vastupidi või kas just see on küsimus, mis meid huvitab. Tuleks lihtsalt hoiduda sellest, mis on juhtunud nii Jorge kui ka kriitikutega: nad ei püüa leida uut vaatenurka sellele, mis on tähtis. Ülelugemine on uute vaatenurkade otsimine. Sellega kaasneb alati oht, et me võime tagantjärele taibata, et vaatenurkade vahetamine on võimalik. Järelikult ei tarvitse ükski avastus lõplikult õige olla, ja see ei tekita hirmu mitte autorite, vaid meie endi tõttu: meie endi ees ja meie pärast. Lugemine ei ole kunagi etteantud, garanteeritud ja ära seletatud. Selline olukord ei ole muidugi naljaasi: lugejad võivad pidevalt igasuguseid asju avastada, akadeemilise korrastatuse segamini ajada, ootamatuid küsimusi küsida ja lõpuks leida ka midagi, mis neile nalja valmistab. Harald Peep hoiatas juba aastaid tagasi, et nii nad tõenäoliselt

¹⁰ U. Eco, *Roosi nimi*. Tallinn, Eesti Raamat, 1997, 484.

teevadki ning et selleks, et kirjandusest aru saada ja sellest midagi asjalikku rääkida, tuleb neid tähele panna.¹¹ Teisisõnu, lugemist tuleb tõsiselt võtta. Aga see ei anna meile veel õigust lugejaid hirmutada, manitseda ja neid igavlema jätta. Või annab?

---

¹¹ „Kirjandusloolistes käsitlustes tuleb paratamatult ja sageli joonduda optimaalsele lugejale, eeldada, et ilmunud teost loetakse kohe, saadakse temast aru nii, nagu me õigeaks peame, ja saadud kunstiline kogemus muutub individuaalsest kollektiivseks. Tegelikult see nii lihtsalt ei käi, kuid teatud mudelina võib selline arusaam kasutusel olla. Halvem on olukord siis, kui sama skeemi põhjal tagantjärele hinnatakse ühe või teise teose mõju oma ajastule. Tekivad müüdid ja legendid, millel enam kunstilise loominguga midagi ühist pole ja mis tunnetust pigem pärsivad kui edendavad.” (H. Peep, *Kirjanduse sotsioloogia – Looming*, 1975, 7, 1200.) „Me ei suuda formuleerida vastust küsimusele, mis on kirjandus üldse. Mõelgem siis rohkem sellele, mis ta on igapäevaste meiste ja tuhandetest lugejatest. Kui seda viimast komponenti ka silmas pidada, kaob tahe kanoniseerida oma maitset ja juba ununema kippuvat koolitarkust.” (H. Peep, *Paradigmade vahetusel – Looming*, 1981, 12, 1768.)

Leo Võhandu

Tallinna Tehnikaülikool, informaatika

INFOTÖÖTLEJA VAADE TEKSTI ADUMISELE¹

Mis tahes tekst vajab õige mitmel tasemel läbimõtestamist. Jätame siinkohal kõrvale tohutu probleemistu, mis on seotud lugema õppimise ja õpetamisega. Pedagoogid ja keeleõpetajad näevad siin tublisti vaeva, aga ilmne on see, et ühtset ülemaailmset meetodit siin olla ei saa. Vaatleme teksti mõtte selgitamist juba eeldusel, et teksti aduja oskab lugeda. Isegi selle mõiste olemus pole selge, sest teksti sõnade väljalugemine ei tähenda veel tekstist arusaamist. Igaks juhuks võtsin appi Eesti Entsüklopeedia definitsiooni:

kirjaoskus, oskus emakeeles lugeda ja kirjutada. Iseloomustab oluliselt rahva kultuuritaset. Oleneb riigi maj. arengutasemest ja hariduspoliitikast. Neist sõltub, kuidas k-t määratletakse. /-/
1958 soovitas UNESCO X istungjärk kirjaoskajaks pidada inimest, kes saab loetust aru ja oskab lühidalt kirjutada oma igapäevaelust. UNESCO 1964. a. k-e-projekt seab eesmärgiks nn funktsionaalse k-e – inimese oskuse mõista ja luua suulisi ja kirjalikke tekste, mis võimaldavad tal oma sotsiaalses talitluses toime tulla.

Nagu näeme, on kirjaoskus õige mitme välismõjuri mangukann. Ka kirjaoskuse taseme mõõtmisel ja hindamisel on rida probleeme. Näiteks professor E. Vääri väidab, et pooled keskkooli lõpetajad on poolkirjaoskajad! UNESCO kirjaoskuse definitsiooni nad muidugi rahuldavad.

---

¹ Tunnustus: Loo kirjutamisel andis osalist toetust ETF grant 4844.

Jätame selle triviaalnivoo rahule ja läheme teksti süvamõtestamise probleemide juurde.

Tekst koosneb lausetest, laused sõnadest. Kui sõnade tähendus on selge, siis peaks ka teksti mõte selge olema.

Ei ühti! Oluline on kogu keeleline mõtteviis. Läänemaailm (M. Gorbatšovi järgi saksa tähtedega kirjutajad!) kasutab mõistete järjestikust täienditega täpsustamist, idas tõlgendatakse lauset üldistatumalt, filosoofilisemalt.

Ka sõna enda tähendus muutub ajas, hariduses ja meelelaadis. Toon ühe seni avaldamata keelelise pisiseiga. Aastal 1962 tegime koos Huno Rätsepaga väikese keelelise eksperimendi. Võtsime peotäie tarkust-lollust kirjeldavaid sõnu: *tark, loll, arukas, andekas, kohtlane, rumal, intelligentne* jne, ja lasime kahel katsejäneste grupil tunde järgi hinnata sõnapaaride sarnasust 0-100 skaalal. Esimeseks grupiks olid kolmanda kursuse eesti filoloogid, teiseks aga Hugo Treffneri Gümnaasiumi (tollase Tartu 1. Keskkooli) 9. reaalklassi lapsed. Sõnade sarnasusmõõduks oli mood (kõige sagedasem väärtus). Tegime sõnade sarnasusmaatriksi faktoranalüüsi, milles saime tulemuseks loomulikult kaks põhitelge – tarkuse telg ja lolluse telg. Meie üllatuseks olid hinnangud täiesti kattuvad. Ainsaks erandiks oli sõna *intelligentne*. Filoloogide arvates näitas see sõna palju kõrgemat tarkuse määra kui koolilaste arvates.

Tollaste klassikaliste statistiliste meetodite asemel on nüüd võimalik kasutada hoopis peenemaid meetodeid. Nimetaksin neist siinkohal ainult kahte. Kõigepealt andmekaevandamismeetodid, mis otsivad igasugustest andmekogumitest peidetud struktuurseoseid, ja siis nn iseorganiseeruvad kaardid, mis loovad andmekogumite põhjal huvitavaid „maastikke”. Siin tooksin vaid ühe näite – uusaasta õnnitluskaardi, mille aastal 2000 saatis professor Timo Honkela. Kaart koosnes lünkadega tekstist, kuhu saaja võis oma suva järgi paigutada positiivseid omadussõnu (ca 100). Nende sõnade vastastikune semantiline seostus peegeldub elegantselt järgmisel kaardil:

Joonis 1. Professor Honkela uusaastakaart

Päris kena pilt, eks ole. Meil on emotsioone väljendavate terminite subjektiivse ruumi nn ringmudeliga tegelenud TPU-s peasjalikult Toomas Niidu uurimisgrupp. Tegelikult tekkiv hobuserauakujuline seoste paigutuskeem on suhteliselt jäik, aga ilmselt kasulik.

Need kenad näited olid loomult subjektiivsed. See pole mingi õnnetus, sest iga inimene on subjektiivne ja pealegi on iga keel seotud kultuuriga, st tabude süsteemiga, mis määrab keelepruukijate stabiilse käitumise ja taipamise.

Ometi tekib nii ühe keele sisemuses kui ka just keelte vahel vajadus leida objektiivseid kirjeldusvahendeid. Sõna mõtte, veel rohkem metafoori mõtte taipamine nõuab korraliku semantilise välja ehitamist. Osaliselt püüab seda probleemi lahendada Wordneti projekt, aga ilmselt jääb sellest väheseks. Juba eesti filoloogide kogemuski näitab, et hierarhiline tähenduse defineerimine pole ei võimalik ega ammendav. (Üldisest süsteemiteooriast on pealegi teada, et hierarhilised maailma mudelid pole ammendavad.)

Mida teha? Professor Anna Wierzbicka (Poola, Moskva, Austraalia) lõi semantiliste primitiivide (keeleliste algmõistete) süsteemi, mis tema arvates on universaalne. Appi tuleb

veel loomulik semantiline metakeel. Anna Wierzbicka arvates on kõigil kehtel ühine tuum (nii leksikas kui ka grammatikas), mida saab kasutada mittesuvalise ja mitte-etnotsentrilise metakeele baasina nii nende keelte kirjeldamisel kui ka inimtunnetuse ja emotsioonide kirjeldamisel. Kasutatavate primitiivide kogum on viimase 10 aasta jooksul varieerunud, kuid püsinud üllatavalt stabiilsena ja sisaldab praegu 55 universaali. Usutavasti ei ole enamus kuulajatest neid kunagi näinud, seepärast esitan Anna Wierzbicka teaduspartneri Goddardi poolt antud universaalide loetelu:

Substantiivid: *mina, sina, keegi, miski, inimene, keha*

Determinandid: *see, sama, muu*

Kvantifikaatorid: *üks, kaks, mõni, palju, kõik*

Atribuudid: *hea, halb, suur, väike*

Mentaalpredikaadid: *mõtleva, teadma, soovima, tundma, nägema, kuulma*

Kõne: *ütleva, sõna, tõene*

Aksioonid: *tegema, juhtuma, liikuma*

Eksistents ja valdamine: *leiduma (olema), evima*

Elu ja surm: *elama, surema*

Loogilised mõisted: *ei, võib-olla, võib, sest, kui*

Aeg: *millal, nüüd, pärast, enne, kaua, lühike aeg (hetk), mingi aeg*

Ruum: *kus, siin, ülal, all, kaugel, lähedal, kõrval, sees*

Intensiivsus: *väga, rohkem*

Taksonoomia: *tüüpi, osa*

Sarnasus: *nagu*

Toome näite universaalide abil antud definitsioonidest. Keeleuniversaalid peaksid põhimõtteliselt vältima sõnastikes kasutatavaid ringdefinitsioone. (Sõnastikus ühte sõna kirjeldavate sõnade definitsioone jälgides jõuate tavaliselt kinnise loeteluni, kus sisuline põhidefinitsioon üldse puudub!)

X oli üllatunud =

mõnikord keegi mõtleb umbes nii
 midagi juhtus praegu
 ma ei arvanud, et see juhtub
 seepärast see isik tunneb midagi

X tundis midagi sellist

Informaatikuna arvan ma, et keskmine sülearvuti võtaks praegu rahulikult vastu iga sõna (termini) taolise definitsiooni ja lisaks veel kompresseeritud 60-komponendilise vektori, mida saab edukalt kasutada kiireks jämeotsinguks. Pärast jämeotsingut saab lähemate naabrite hulgast leida juba täpsemaid definitsioonivasteid lähedaste sõnade puhul ja kasutada konteksti seoseid, millela on tekstist arusaamine ilmselt võimatu.

Mida niisugusest käsitlusest veel kasu oleks?

1. Kooliõpikute ja keeruliselt kirjutavate autorite tekstide adapteerimine oodatava lugeja sõnavara rikkuse või arusaamise tasemele. (See oleks kasulik ka võõrkeele õpetamise paremaks korraldamiseks!)

2. Kui oleks olemas juba terve rea keelte jaoks kas või põhisõnavara primitiivsõnastikud, siis saaks suhteliselt lihtsa vaevaga teha idamaa stiilis filosoofilist teksti tõlget. Muide, nii adapteerimine kui ka mõnest „bongo-bongode” keelest tehtav semantiline tõlkimine on realiseeritavad matemaatiliste optimeerimisprobleemidena.

3. Ka igal nn kultuurmaal on erinevate hinnagute põhjal 12–20 % puuetega (hariduslike erivajadustega) inimesi. Seoses meditsiini arenguga nende protsent ilmselt kasvab veelgi. Et saavutada taoliste inimeste täisväärtuslik õppe- ja tööelu tase, oleks vaja ilmselt hoopis kaasaegsemaid meetodeid ja võimalusi, kui seda pakub praegune riigivõim. Puuetega inimeste tugirahad aiva vähenevad.

Tartu Ülikoolis õpetatakse logopeedidele Bliss-keelt. Bliss-keele aluseks on ca 70-80 mõisteuniversaali, mida mo-

difitseeritakse ca 20 indikaatoriga. Mõisteid väljendatakse piktograafiliste märkide kaudu. Bliss-keele mõisted saab vastavusse seada keeleuniversaalidega ja igäüks võib oma keeles mõteldes kirjutada Bliss-teksti, mida ilma tõlkimata võib lugeda mingi teise maa Bliss-keelt valdav inimene.

4. Lõpuks veel ühest olulisest tekstianalüüsi meetodikast. Moskva Ülikooli professor V. Beljanin on arendanud tekstide psühholingvistiliste omaduste uurimiseks arvutisüsteemi VAAL-2000, mis võimaldab avastada iga kirjutaja või kõneleja „kiiksu”. Tulemused on rakendatavad tekstide mõjukuse tõstmiseks. Autori meeskond müüb oma analüüsi tulemusi valimistulemuste mõjutamiseks.

Teksti semantilise süvaanalüüsi automatiseerimine on ilmselt parajalt kulukas, kuid põhimõtteliselt edukalt arendatav teema. Kust leida rahastajat ja kaasalööjaid?

Danielle Risterucci-Roudnicky

Orléans'i ülikool, võrdlev kirjandusteadus

ARUSAAMATUS VÕI ANOMAALIA?

MÕTTEID KIRJANDUSLIKE SIIRETE KOHTA

Sissejuhatus

Konverentsi pealkiri „Ülelugemine ja avastamine” sobib hästi võrdlevale kirjandusteadusele, mis uurib võõrkeelsete kirjandusteoste retseptsiooni. Kui teos ületab piiri – keelelise, kirjastusliku, kultuurilise – siis allub ta ühe teise süsteemi reeglitele – keelelistele, kirjastuslikele, kultuurilistele – ja saab teistsuguste lugemiste objektiks, mis tihtilugu on ülelugemised või avastamised. Need ülelugemised, mõnikord tõelised võõramaised ümberkirjutused, valgustavad tervet hulka spetsiifilisi retseptsiooniprobleeme ning annavad aluse aruteludeks lähte- ja sihtkultuuri erinevuste üle, võimaldades ühtlasi teha metodoloogilisi ja teoreetilisi tähelepanekuid võõramaise kirjanduse retseptsiooni kohta.

Lugeda „teisi” ja olla loetud „teiste” poolt kujutab enesest kirjanduslikku vastuvõtuprotsessi, mis loob terve peeglimängu, kus *sama* ja *erinev* ristuvad keskpunktide ja ääremaa paigast nihkumise teel, tekitavad uusi keskpunkte ning annavad tunnistust sellest, kuidas uus vaatenurk kirjandusteosele võib muuta selle võimalikku väärtust. Goethe oli ühe esimesena suurtest kirjanikest teadlik tõlgete rikkalikust potentsiaalst: uus looming valgustab originaali, sellest printsii-
bist sündis ka tema *Weltliteratur*i kontseptsioon.

Allpool toon ma mõned näited, mis seda probleemi valgustavad ning võimaldavad püstitada mõningaid tööhüpoteese.

I. Võõramaine ülelugemine kui avastamisprotsess

Igasugune tõlgitud kirjandusteos allub kolmele nähtusele: valik (autor, teos, pealkiri), siire (keeleline, kirjastuslik) ja nihe (iga tõlketeose puhul tekib ajaline nihe originaali ilmutumise suhtes, mis võib venida autoriõiguste saamiseks kulluvast mõnest kuust lausa sajanditeni). Ka teoste ilmutumise järjekord sihtkeeles ei järgi sugugi alati lähtekeele oma.

Sellised siirdeprotsessid toovad endaga kaasa „ülelugemise”, mis toodab kirjanduslikke avastusi või taasavastusi, mille kohta ma toon mõningad näited.

Valik ja nihe kui ülelugemine ja avastamine

„Igasugune tõlkekirjanduses tehtud valik on kirjastuslik hüpertekst.”¹ Igasugune tõlketeos tekib originaalloomingu väljalõikest (väga harva tõlgitakse mõnd autorit tervikuna), mis tekitab „uue” loomingu sihtkultuuris. Selle seisukoha näitlikustamiseks sobib ungari kirjanik Sándor Márai², kes pärast Berliini müüri langemist ja teda tugevalt ahistanud kommunistliku tsensuuri lõppu osutus „taasavastatuks” omaenda kodumaal ja rikošetina teistes riikides.

S. Márai loomingu ungari, prantsuse, itaalia ja saksa keeles ei kattu, see allub kirjastusliku valiku reeglitele ja loovad

¹ See lause resümeerib artiklit *Chronique d'une réception non annoncée : le réception de Sándor Márai en France et en Allemagne après la chute du Mur* – Roman, décembre 2001, 20-50.

² 1900. aastal Kassas (praegune Kosice Slovakkias) sündinud Sándor Márai lahkus noorena kodumaalt ning töötas ajakirjanikuna Saksamaal ja Pariisis, kuni 1928. aastal Budapesti naasis. Pärast 1918. aastat, Austria-Ungari monarhia languse järel hääbunud haritud kodanluse esindajana kirjeldab ta seda miljööd 1934. aastal ilmunud väga menukas „romaanis” „Ühe kodanlase pihtimused”. Elanud pagulasena Itaalias ja USA-s, lõpetas ta elu enesetapuga Californias 1989. aasta veebruaris.

autorist igal maal erineva pildi. Prantsusmaal on Márai suur humanistlik romaanikirjanik, keda on välja andnud Albin Micheli kirjastus oma kanoniseerivas sarjas „Kesk-Euroopa suured tõlkeramatud”³. Saksamaal lisandub suurele humanistile andeka päevikukirjutaja maine, tänu tema „Päeviku” ilmumisele Oberbaumi kirjastuselt. Itaalias on valdav kolme bestselleri autori imago. Järelikult pole tegu sugugi „sama” autoriga.

Selle erineva valikuga käivad kaasas kronoloogilised nihked, mis muudavad kolme kultusromaanii tähendust. Nendes romaanides – „Estheri pärandus” (1939), „Vestlus Bolzanos” (1940) ja „Küünlad põlevad lõpuni” (1942) – on tegu kangelastega (vastavalt siis Esther, Giacomo Casanova ja Henri), kes mõnesse tundi surutud ajavahemiku jooksul on vastakuti sündmustega oma minevikust, mis on nende elu pöördumatult muutnud. Tugev dramaatiline pinge, keerukas dialoogiline introspektsioon ning mõtisklused kirgede ja saatuse üle on kindlustanud teoste võrreldava edu nii Ungaris, Itaalias kui ka Saksamaal, kuid mitte sama lugemisviisi.

Ungaris on avaldamisel jälgitud teoste kronoloogilist loomisaega: „Estheri pärandus”, „Vestlus Bolzanos” ja „Küünlad põlevad lõpuni” (1–2–3), see järgnevus võimaldab kolme peategelase kaudu näha kirjaniku moraalsete tõekspidamiste progresseeruvat konstrueerimist, mis põhineb fatalistlikul skepsisel. Samas Saksamaal, kus avaldati kõigepealt „Küünlad...” ja siis „Esther...” (3–1), loetakse kirjaniku esimest romaani kolmanda järjena ja kolmandat omakorda esimese lähtealusena, eskiisina, mille kallal kunstnik pildi parandamiseks veel töötab. Vahetades ära teoste järjekorra, annab vastuvõtjamaa teoste hoopis teistsuguse tähenduse.

Itaalias on tegemist kolmikteosega, mis ajab samuti kronoloogia sassi (3–1–2), (tõlgitud vastavalt 1998, 1999, 2000)

³ 1992–1995 ilmusid järjest „Küünlad põlevad lõpuni” („A gyertyák csonkig égnek”, 1942), „Mässajad” („A Zendülök”, 1932), „Vestlus Bolzanos” („Vendégjáték Bolzanóban”, 1940) ja „Ühe kodanlase pihitimused” („Egy polgár vallomásai”).

ning seal käsitletakse teost kolmeosalise variatsioonina armastuse ja saatuse teemadel, luues teoste apogee hoopiski Casanova tegelaskuju kaudu (säilitades teose originaalilähedase pealkirja ning omistades suure tähtsuse teatraalsusele, mis tipneb Giacomo ja Francesca dialoogiga).

Tõlge kui lugemine ja avastamine

Teine lugemise ja avastamise moodus võib tuleneda sellest, et tõlge avab uusi lugemisvõimalusi ja tekitab lisaväärtuse. Argentiina kirjaniku Julio Cortázar'i novell „Ämblikuniit” („Los Babos del diablo”, kogust „Salarelvad”⁴) on tõlgitud prantsuse keelde pealkirjaga „Les Fils de la vierge”. Antonioni tegi selle teose põhjal 1979. aastal filmi pealkirjaga „Blow up”, mis võitis Cannes’i filmifestivalil auhinna. Lugu ise on järgmine:

Prantsuse-tšüüli päritolu tõlkija ja fotoamatöör Roberto Michel jutustab loo, mis temaga juhtus 7. novembril Saint-Louis’ saarel. Ta pildistab naist ja üht poissi. Naine, kes tabatakse poisi võrgutamisel, tungib fotograafile kallale, poiss põgeneb. R. Michel avastab seejärel, et sündmuskohal viibib ka keegi mees, kes jälgib toimuvat. Mõned päevad hiljem, kodus filmi ilmutades, mõistab ta, et ta oli saatanliku stseeni tunnistajaks: naine võrgutas poissi halli kaabuga mehe jaoks. Hirmunult langeb ta letargilisse hullumeelsusse.

Mõlemad pealkirjad – „Les Fils de la vierge” ja „Los Babos del diablo” – on metafoorilised ning neil on ühine referent: niit, mida teatud ämblikud eritavad põõsastele ja rohule. Metonüümiliselt osutab pealkiri seega ämblikule, keda ku-

⁴ J. Cortázar, *Los Babos del diablo* rmt-s *Las armas secretas*. Buenos Aires, Sudamericana, 1959. Viidatud novell prantsuskeelses väljaandes *Nouvelles (1945-1982)*. Paris, Gallimard, coll. Du Monde Entier, 197-207.

jutab naine, kes püüab poissi oma võrku mässida. Novell loob naisest ka ämbliku-laadse kujutluse: tal on must kasukas, tal on „mustad silmad”, mis poissi „kõidavad”, ta „seob poisi õrnalt kinni, röövides temalt maheda ja sulni piinamise käigus kiht kihi haaval vabaduseriismed”. Ämblik-naine, kes esineb sageli Cortázar'i novellides, kehastab kurjust mõlemas versioonis: nii prantsuse kui ka hispaania keeles. *Bava* – ila, lima, eritis – leiab metafoorilise vaste kleepuvas ämblikuniidis ning sisendab loomalikkust – nii kleepuv eritis kui ka ämblik sobivad Cortázar'i sageli esineva loomatemaatikaga (nt Ämblik-Kirke Délia Mañara⁵) –, kuid ületab siin selle veelgi kurjusetemaatika kaudu, kehastades lapseahistamise pattu.

Prantsuse lugeja jaoks toob pealkiri kaasa teisi tähendusi: sõna *fil* 'niit' langeb mitmuse kirjapildis kokku sõnaga *fils* 'poeg'. „Fils de la vierge” on seega loetav mitte ainult kui 'ämblikuniit', vaid ka kui 'neitsi poeg'. See tekitab poisi ja jutustaja seose Neitsi Maarjaga: poiss päästetakse ristilöömisest (jutustaja kujutab tugevalt poisi moraalseid piinu) ettehooldusliku fotograafi poolt, ta oleks otsekui Neitsi Maarja hoolitseva pilgu all: „Laps kadus otsekui ämblikuniit hommikuses õhus.”⁶ Päästjast meestegelane, kes riskib oma eluga, st mõistusega – sest tundub, et kurjus viib ta endaga alati-seks lõputute pilvede sekka (paradiisi demüstifitseeritud kujund?) –, on võrreldav Kristusega, kes võtab endale kogu maailma patud, et inimesi päästa.

Jutsutaja-tõlkija-fotograaf, kes avastab foto kaudu tõe – pedofiilse röövimise – näeb oma silme ees ka üht teist lugu peale selle, mida ta arvas nägevat Seine'i kallastel. Fotograafia on keel, mis esitab kadreeringu, valguse ja teiste elementide kaudu näiliku reaalsuse tõe. Just nagu tõlge avab uue teksti ja nagu prantsuskeelne pealkiri kirjutab uue loo. Fotograaf-tõlkija, kes liigub ühest keelest teise, reaalsusest kujutusse,

⁵ J. Cortázar, *Circé (Bestiaire)*, viidatud prantsuskeelsele väljaandele, 130-140.

⁶ *Idem*, 203.

ütleb ühe lõigu lõpul: „Kuid ämblikuvõrke kutsutakse minu kodumaal ka kuradi ilaks” (*bava del diablo*). Saint-Louis⁷ saare lugu võib mõlema pealkirja valguses lugeda kui lugu Neitsist ja Kuradist.

Näeme, kuidas keelelise siirde käigus loovad sõnad erinevate analoogiate kaudu kajapoetika, mis iseloomustab tõlketeksti.

Metatekst kui ülelugemine

Metatekstide autorid, need, kes ühekorraga loevad ja annavad edasi tekste, mängivad võimukat rolli, lugedes lähtekirjandust, millele nad annavad mõnikord omapärase arengusuuna ja toovad esile ootamatuid aspekte. Kaks näidet.

Võrdlemisi kuulsas järelsõnas⁷ räägib Milan Kundera oma romaani „Nali” eessõnast, mille Aragon kirjutas „Praha kevade” sündmuste kõrgpunktis⁸. Aragon esitas teost kui tšehhi dissidendist intellektuaali loomingu. 1985. aasta kordustrüki puhul⁹ avaldas Kundera soovi, et tema romaan leiaks sellest „ajaloolisest” prantsuse eessõnast vabastatuna taas „armastusromaan” identiteedi (millisena seda 1967. aastal oli vastu võtnud tšehhi publik).

Dostojevski retseptiooni Prantsusmaal mõjutas kahe suure kriitiku tegevus. Esimene neist, Melchior de Vogüé, kes avaldas 1886. aastal Ploni kirjastuses essee „Vene romaan”, tutvustab prantsuse publikule Puškinit, Gogolit, Turgenevit, Tolstoid ja Dostojevskit. Artiklis pealkirjaga „Dostojevski tema kirjavahetuse põhjal”, mis ilmus „Grande

⁷ Vt K. Melici huvitavat analüüsi *Le jeu de la préface/postface dans la Plaisanterie de Milan Kundera* rmt-s M. Calle-Gruber, E. Zawisza. *Paratextes. Études aux bords du texte*. Paris, l'Harmattan, 2000, 139-145.

⁸ L. Aragon, eessõna rmt-le M. Kundera, *La Plaisanterie*. Paris, Gallimard, 1968.

⁹ M. Kundera, *La Plaisanterie*. Paris, Gallimard, 1985.

Revue's" 25. mail 1908, lammutab André Gide laiali Vogüé retseptiooni, mille kaudu vene autor publikuni oli jõudnud:

Umber viieteist aastat tagasi püüdis härra de Vogüé, kes oma sõnaosavuse hõbevaagnal ulatas meile võtnud vene kirjandusse, välja vabandada Dostojevski tahumatust. /.../ Nii et me ei tea, kas me peaksime laskma end kaasa viia tänutundest, sest lõpuks oli tema see, kes meile seda autorit tutvustas, või pahameelest, sest tundub, et ta andis meile vastutahti /.../ haletsusväärsetel piiratud, puuduliku ja seega võltsi pildi sellest ebataavalisest geeniusest. Võib uskuda, et „Vene romaani” autor ei teinud Dostojevskile tähelepanu tõmmates talle mitte teenet, vaid pigem kahju, püüdes seda tähelepanu kolme teosega [„Vaesed inimesed”, „Märkmeid surnud majast”, „Kuritöö ja karistus”], mis on imetlusväärset, tõsi, kuid palju vähem tähtsad kui muu. Alles neist teostest kaugemale vaadates võib meie imetlus tõeliselt avarduda.¹⁰

Vogüé Dostojevskile vastandab Gide oma tähelepanuväärsete loengute kaudu „teise” Dostojevski – „Idioodi”, „Kurjade vaimude” ja „Vendade Karamazovite” autori.

Periteksti mõjust

Siirde peritekst mängib lugemise-ülelugemise protsessis suurt rolli. Huvitava olukorra loovad peritekstuaalsed manipulatsioonid, mis mõjutavad teatud teoseid nende liikumisel ühelt maalt teisele, ühest kirjastamissüsteemist teise kirjastamissüsteemi.

Kaks näidet, et ilmestada sellist siiret, kus novellikogu sisumuutus ja uue pealkirja kasutuselevõtt muudavad lugemisviisi. Julio Cortázeni „Salarelvad” on prantsuse keeles

¹⁰ A. Gide, *Dostojevski d'après sa correspondance rmt-s Essais critiques*. Paris, Gallimard, Coll. de la Pléiade, 1999, 450-451.

teistsuguse sisuga, kuid Gallimard'i kirjastus säilitab sama pealkirja, prantsuse lugejat sellest informeerimata. Ingeborg Bachmani novellikogu pealkirja muutus (saksa keeles „Simultaan“, mis on esimese novelli pealkiri, prantsuse keeles „Kolm rada järveni“, mis on viimase novelli pealkiri), juhib kogu kõigi tekstide „ülelugemist“, kus ajalised ja ruumilised teemad ristuvad ümberpööratud motiivide kaudu.

Oma kirjanduse lugemine ja taasavastamine teise pilgu läbi: kas on tegu arusaamatuste, pettuste, piiravate väärtimõistmistega ja lubamatute ületõlgendamisega või on see hoopis tekstide ringlemise ilmikas tagajärg, mis teistsuguses kultuurikontekstis avab teoste uusi tahke ja võimalusi?

II. Võõramaise kirjanduse avastamine

Eelpool toodud näidete põhjal võib teha mõningaid järeldusi.

1. Looming, mis ületab oma kodumaa või kultuurivälja piirid, hakkab elama uut elu, nagu seda näitasid Sándor Márai loomingu erinevad aktualiseeringud. Uut elu hakkavad teosed elama ka tänu uute keeleliste (teatud tõlgete semantilised muutused võivad tekitada uue tähendusruumi ja eelnevat täiendada), ajalooliste, sotsiaalsete jm tõlgendusvõimaluste tekkele. Nii nagu juhtus Cortázari novelli prantsuse keelde tõlgitud pealkirjaga.

2. Igasuguse kirjandusretseptiooni puhul on tegemist vastupanuga. Kui kirjandusmaastik toob oma koodide, normide ja väärtuste sekka uue elemendi, siis see tähendab, et tegemist on mingi võimaluse või vajadusega, mis muudab vastuvõtu funktsionaalseks. Kasutades Bourdieu võtmesõnu: tegemist võib olla teose „instrumentaalse kasutusega“, „annekteeriva tõlgendamisega“, „strateegilise kasutusega”.¹¹

¹¹ P. Bourdieu, *Les conditions sociales de la circulation des idées* – Romanistische Zeitschrift für Literaturgeschichte, 14 (1/2), 1990, 3, 5.

Seda demonstreerib Gide'i käitumine Dostojevski retseptiooni puhul. Ta kasutab vene autorit, et ellu viia enda kirjanduslikke kavatsusi, mis leiavad Prantsusmaal hulgaliselt moraalset vastupanu.

Seda ilmestab ka tsensorlus. Nii koostati SDV-s ekspert-hinnanguid, et „problemaatilisi” teoseid (mis domineerivate ideedega kooskõlas polnud) edasi anda ja mis näitavad võõramaise teose instrumentaliseerimist sihtmaal. Nii näiteks arutleb ühe eksperthinnangu autor 1972. aastal, selleks et Camus teoseid tsensuurist „läbi lasta”, järgmisel viisil, kinnitades nõnda prantsuse autori ideoloogilist funktsionaliseerimist marksistlikul maastikul:

Neue Ansätze für die Beurteilung von Camus muß auch die marxistische Literaturwissenschaft unternehmen. Die Sowjetwissenschaft-Literaturwissenschaft hat wichtige Akzente für eine Neubetrachtung solcher Autoren wie Saint-Exupéry's (vgl. «Kunst und Literatur», Heft 5/1972, S. 503 ff: Die Poesie der menschlichen Solidarität), von Marcel Proust (Vgl. S. Botscharov. L'univers proustien, in: Marcel Proust, A la recherche du temps perdu, Moscou 1970) und auch von Albert Camus (Vgl. den Aufsatz von Andrejev) gesetzt. Man muß mit der Sowjetwissenschaft darin übereinstimmen, daß die wirkliche Literatur des Westens erst in den sozialistischen Ländern ihre besondere, zweite Geschichte erhält, die noch zu schreiben ist.

[Marksistlik kirjanduskriitika peab Camus'd ümber hindama. Nõukogude teadus ja kriitika on arvestataval määral rõhutanud uut lähenemist sellistele autoritele nagu Saint-Exupéry (vt „Kunst und Literatur”, 5/1972, lk 503 jj: „Inimeste solidaarne luule”), Marcel Proust (vt S. Botsarov, „Prousti maailm., – Marcel Proust, „Kadunud aega otsimas”, Moskva 1970) ja ka Albert Camus (vt Andrejevi esse). Tuleb tunnistada, nii nagu seda teeb nõukogude kriitika, et Lääne tõeline kirjandus omandab oma teise ja erilise loo sotsialistlikes maades, ja et see lugu tuleb veel kirja panna.]

Samal kombel rõhutab Trautgott König (Jacques Leenhardt et Robert Pichti koostatud raamatus „Arusaamatuste aias. Prantsuse-saksa ideedevahetus”) Sartre’i funktsionaliseerimist saksa kuuekümnendate aastate retseptioonimaastikul:

Teine periood Sartre’i retseptioonis SLV-s saab alguse tänu kuuekümnendate aastate üliõpilasliikumisele – Sartre’is nähakse eelkõige värvatud kirjanikku, kes võitleb kolonialismi ja neokolonialismi vastu kõigis selle vormides, ja pööratakse tähelepanu tema püüdele viia „Kriitilise mõistuse dialektikas” psühhoanalüüsi, sotsioloogia ja kultuurantropoloogia kaasabil eksistentsialism kokku marksismiga.¹²

3. Kui kaks kultuuri kokku puutuvad, siis kasutatakse sageli sõna „arusaamatus”, märkimaks kultuuridevahelise nihke „sümptomeid”, kultuurikontaktis tekkinud „möödapaneid”, kus nii partnerid kui ka vahetatav objekt on kinni oma ajalooliselt, majanduslikult, sotsiaalselt, poliitiliselt ja kultuuriliselt ebasümmeetrilises kontekstis. Igasugune süre toob endaga kaasa *paratamatu* nihke võrreldes lähtemaa normiga, millel kaob kontroll väärtuste üle, juhul kui ta hakkab teoseid ekspordima või laseb teistel neid importida. Kõik see võib toimida ootamatu ja tihtilugu üllatava skeemi järgi¹³.

Asümmeetriliste kultuuride kohtumised toimuvad vastupanu ja integratsiooni muutavas pinges, mille tunnuseid ma loeksin pigem „anomaaliateks” kui arusaamatusteks. Anomaalia on minu järgi struktuuri mittetoimimine, mingi lõhe süsteemis (vastavalt sellele, kas me paigutame end süsteemi sisse (intrasüsteemne anomaalia) või süsteemist väljapoole (intersüsteemne anomaalia).

¹² T. König, *Jean-Paul Sartre*, rmt-s J. Leenhardt et R. Picht [éd.], *Au jardin des malentendus*. Actes Sud, 1990, 168.

¹³ Selle kohta tasub lugeda J.-L. Evard’i väga süstemaatilist ja põhjaliku artiklit *France-Allemagne. De la gestation d’un nouvel archipel philosophique* – Archives de Philosophie, 2002, 65, 269–289. Iseäranis huvitav on lõik „Produktiivsete deformatsioonide spiraal” lk 274.

Anomaalia eeldab taustsüsteemi, mille suhtes mingit asjaolu uuritakse. See taustsüsteem konstrueeritakse samavõrra sihtmaa ootuste kui lähtema objektiivsete andmete põhjal. Anomaalia on võõramaise kirjandusretseptsiooni valdkonnas midagi diskordantset, mingis „normis” tekkinud lõhe või murdumine dubleeriva süsteemi suhtes.¹⁴

Nõnda defineeritud anomaaliad on kultuurinormi kummutamise „sümptomid” ja väljendavad suhete keerukat seisust, mis põhjustab ootuspäraste skeemide lagunemise. Nende reeglite mõranemise kaudu on võimalik produktiivseid kirjandussuhteid jälgida.

Intrasüsteemse anomaalia näide: SDV-s, riigis, mis tõstis kilbile töölisklassi, puudus võõramaine proletaarne kirjandus.

Intersüsteemse anomaalia näide: varajane retseptsioon (autorid, kelle autoriteet pole lähtemaal veel kinnistunud), hiline retseptsioon (üldeantud autorite retseptsioon: Proust SDV-s 1976, Beckett 1988), puuduv retseptsioon (Céline'i ja Ionescod SDV-s ei tõlgitud), liigselt suunatud (Houellebecq Saksamaal 90. aastatel) või ümberpööratud retseptsioon (Romain Rolland ja Anatole France olid SDV-s tunnustatumad prantsuse autorid kui Prantsusmaal, mitmeid teisigi prantsuse autoreid ülehinnatakse väljaspool Prantsusmaad), jne.

Süsteemne anomaalia kõigis oma erivormides (peritekstuaalne, kvantitatiivne, kvalitatiivne, kronoloogiline jne) juhib uurijat, annab märku, nõuab tähelepanu ja tekitab tihtilugu erijuhtumi, mida on võimalik analüüsida.

¹⁴ D. Risterucci-Roudnicky, *France-RDA. Anatomie d'un transfert littéraire (1949-1990)*. Bern, Berlin, Frankfurt/M., New York, 1999, 122.

III. Mõningaid võimalusi uurimistööks

Uurija, kes tahab tabada võõramaise kirjanduse tunnuseid, peab hankima sobivaid töövahendid ja piiritlema välja, kus oma lugemist harrastada. Mõningad jooned meetodist, mida ma oma uurimistööl kasutasin:

- ülevaade kultuuridevaheliste siirete uuringutest otseselt kirjandusvaldkonnas; „süsteemi” kontseptsioon;
- korpuse leidmine, kus võõramaine sõna on kõige esinduslikum;
- informaatika.

Ülevaade kultuuridevaheliste siirete uuringutest kirjandusvaldkonnas ning „süsteemi” kontseptsiooni rakendamise

Ma ei saa siin detailidesse süüvida, ütlen lihtsalt, et võõramaise retseptsiooni uuringud, mis mulle tunduvad olevat väärtuslikud, põhinevad siirete uurimisel, nii nagu seda on määratlenud ja teinud Michel Espagne ja Michael Werner¹⁵. Nendele lisanduvad Yves Chevrel, José Lambert'i tööd (kesk- ja ääremaa süsteemidest), Joseph Jurti, Fritz Niesi jt uurimused¹⁶. Need kõik lähtuvad põhimõttest, et kultuuriline objekt allub siirde käigus sihtmaa spetsiifilistele muutustele ning omandab uue ja erineva koha ning funktsiooni.

¹⁵ M. Espagne, M. Werner [eds], *Les relations interculturelles dans l'espace franco-allemand (XVIIIe-XIXe siècles)*. Paris, Recherche sur les civilisations, 1988. Vt ka kollektiooni *Les Philologiques* (I, II, III, IV) aastatel 1990-1996. Paris, Editions de la maison des sciences de l'homme.

¹⁶ Y. Chevrel, *Champ des études de réception – Œuvres et Critiques*, XI, 2, 1986, 147-160; H. R. Jauss, *Pour une esthétique de la réception*. Paris, Gallimard, 1978; J. Jurt, *La réception de la littérature par la critique journalistique. Lectures de Bernanos. 1926-1936*. Paris, Ed. J.-M. Place, 1980. [Coll. Œuvres et Critiques]; J. Lambert, *Les relations littéraires internationales comme problèmes de réception – Œuvres et critiques*, X, 2, 1986, 173-189; jt. (Nimetada võiks veel paljusid. Vt bibliograafiat Risterucci-Roudnicky 1999, *op. cit.*)

Sellise suhtumise esimene mõju väljendub selles, et kultuuriline visioon muutub tähtsamaks kui etnotsentriline nägemus. Niisugune vaatepunkti muutus osutus tulemuslikuks: koostatud on bibliograafia kõigi sajandite prantsuse kirjanduse teostest, mis jõudsid SDV-sse 1949–1990, vastupidiselt varasematele toetub see sihtmaa, mitte lähtemaa kriteeriumidele (vt selle osa viimane alapunkt).

Eelistatud kohtumisruum

Kirjandusruum tervikuna – selles tähenduses, mis tal on sihtmaal – tuleb võtta vaatluse alla, et võimaldada tekstide põhjendatud „lugemist“:

- kirjastamissüsteem: kirjastajad, nende tähtsus, väljaanded, kirjandusauhinnad (rahvusvahelised ja kohalikud);
- enstüklopeediad ja kirjandusloolised raamatud;
- peritekst (Genette'i tähenduses): eessõnade ja järelsõnade tähtsus, teksti „servakommentaari“ roll;
- ametlik peritekst tsensuuri korral: tsensuritele antud ekspertiisid valgustavad põhjalikult kirjanduse lugemisviise;
- antoloogiad on väliskirjanduse tõlgendamise ühed tähtsamad allikad. Nad on kanoniseeriva eesmärgiga teosed, mis esitavad tõlgenduslikke kombinatsioone võõramaisest kirjandusest. SDV-s suutsid antoloogiad tsensuurist mööda hiilida ja selline „instrumentaliseerimine“ andis võimaluse keelatud tekstide huvitava lugemiste tekkeks.

Ma olen mujal¹⁷ juba viidanud markii de Sade'i ilmekale näitele. Ajavahemikus 1973–1989 ilmus autor neljas SDV an-

¹⁷ *L'anthologie de littérature étrangère dans les transferts littéraires. La France et les deux Allemagnes de 1949 à 1990* rmt-s Ch. Foucrier et D. Mortier [eds], *Frontières et passages. Les échanges culturels et littéraires. Actes du XXVIIIe Congrès de la SFLGC de Rouen, 15-16-17 octobre 1998*. Publications de l'Université de Rouen, 1999, 193-199.

toloogias¹⁸. Tänu „antoloogilisele manipulatsioonile” (tekstivalik ja nimetus *antologia*), sai Sade’ist kord monarhia vastunäide, kord XVIII sajandi mudeljutustaja, kord kriminaalkirjanik XIX sajandi tähenduses, kord erootikakirjanik.

Töövahendid

Mulle tundub, et informaatika on tänu võrdlevale andmetöötlusvõimalustele üks tähtsamaid töövahendeid kultuuridevaheliste suhete uurimiseks. SDV-s tõlgitud prantsuse autorite tervikliku bibliograafia loomine on üks minu peamisi eesmärke.

Sel bibliograafial on järgmised kriteeriumid: sihtmaa kultuuriperspektiiv, siirdesüsteem ühelt maalt teisele (autorioigused, tõlkeoigused, peritekstide autorid, kirjastusandmed nii lähte- kui ka sihtmaal, väljaanded (üldised või kanoniseerivad), auhinnad jms. Nendele bibliograafilistele andmetele lisanduvad hüpertekstuaalsete viidete abil peritekstuaalsed lugemised (järelsõnad ja ekspertiisid).

Selline töövahend võimaldab „lugeda teist” mitmel tasandil – kvantitatiivsel ning ka kvalitatiivsel, mis toob ilmsiks võõramaiste lugejate, ootushorisoni, domineeriva kirjandussüsteemi spektri. Uurides kronoloogiat ja võrreldes teoste väljaandmisega lähte- ja sihtmaal võime ühtlasi näha intra- ja intersüsteemseid anomaaliaid. (Millisel hetkel me näeme ilmuvat võõramaiseid teoseid, mis muudavad sihtmaa

¹⁸ H.-J. Kruse, järelsõna rmt-le *Das rote Gasthaus*. Berlin, Das Neue Berlin, 1973; E. Wesemann, *Französische Erzähler von Lesage bis Mirabeau*. Leipzig, Dieterich, 1981; *Der Liebestrank. Französische Kriminalgeschichten*, Aufbau [bb], 1981; E. Rappus-Weodemann, *Erotisches zur Nacht. Frivole Geschichten aus vier Jahr-hundertern*. Berlin, Aufbau, 1989; *Eine Kriegsliste der Liebe* („Armastuse kavalus”), episood rmt-st „Augustine de Villeblanche ehk armastuse kavalus” esineb antoloogiates 2 ja 4; *Dorgeville oder der Verbrecher der Tugend* („Dorgeville ehk vooruse roimad”) on avaldatud rmt-s *Der Liebestrank*.

kirjandusvälja?) Need tähised võimaldavad luua siirete perioodiseeringu ja jälgida aktiivsete kohtumiste etappe, mis on võtmehetked võõramaise kirjanduse mõistmisel.

Kokkuvõte

Kui me kohtume inimestega erinevatest kultuuridest ja räägime mõnest teosest, ei räägi me *mitte kunagi* samast asjast. Lugejad, kes loevad üht teost oma emakeeles, ja need, kes loevad selle tõlget, ei loe sama asja. See pole mitte minu kokkuvõtlik piruett, vaid postulaat.

Selle asemel, et sellest pessimistlikke järeldusi teha, tuleb neis asümmeetrilistes kohtumistes, mis iseloomustavad kirjanduslikke ja kultuurilisi kohtumisi, näha võimalust, mis on inimestele antud selleks, et rikastuda erisuste teadvustamise ja aktsepteerimise kaudu, saada valgustatud aktiivses suhtlemises.

II

Ma ei jäta midagi endast soovide või mõistatamiste hooleks. Kui sellest kõigest juba kõnelda, siis ma tahan, et see toimuks tõepäraselt ja õigesti. Tuleksin hea meelega teisest ilmastki tagasi, et vastu vaielda sellele, kes kujutab mind teisiti, kui ma olin, olgu või selleks, et mind ülistada. Mulle tundub, et isegi elavatest räägitakse pidevalt teisiti, kui nad on.

Michel de Montaigne

Jan Villemson

Tartu Ülikool, teoreetiline informaatika

MIKS MATEMAATIKA NII KEERULINE ON?

1. Teooria N

Vaatleme hulka N , milles leidub vähemalt üks element $o \in N$ ja on defineeritud funktsioonid $j : N \rightarrow N$, $p : N \times N \rightarrow N$ ja $k : N \times N \rightarrow N$. Rahuldagu hulk N järgmisi tingimusi:

1. $\forall n \in N [j(n) \neq o]$;
2. $\forall m, n \in N [j(m) = j(n) \Rightarrow m = n]$;
3. $\forall n \in N [p(o, n) = n]$;
4. $\forall m, n \in N [p(m, j(n)) = j(p(m, n))]$;
5. $\forall n \in N [k(o, n) = o]$;
6. $\forall m, n \in N [k(m, j(n)) = p(m, k(m, n))]$;
7. kui P on mingi väide hulga N elementide kohta, siis kehtib

$$P(o) \& [\forall n (P(n) \Rightarrow P(j(n)))] \Rightarrow \forall n P(n).$$

Hulga N ning funktsioonide j , p ja k kohta saab nüüd tõestada hulga väiteid, näiteks

- $p(j(j(o)), j(j(o))) = j(j(j(j(o))))$;
- $k(j(j(o)), j(j(o))) = j(j(j(j(o))))$;
- $\forall l, m, n \in N [p(l, p(m, n)) = p(p(l, m), n)]$;
- $\forall l, m, n \in N [k(l, k(m, n)) = k(k(l, m), n)]$;
- $\forall m, n \in N [p(m, n) = p(n, m)]$;

- $\forall m, n \in N [k(m, n) = k(n, m)];$
- $\forall l, m, n \in N [k(l, p(m, n)) = p(k(l, m), k(l, n))];$
- $\forall l, m, n \in N [k(p(l, m), n) = p(k(l, n), k(m, n))].$

2. Kuidas ja miks sellest aru saada?

Inimesele, kes pole just ülikoolis kõrgema matemaatika kursust läbinud, võis eelmises peatükis esitatu kõlada paraja hiina keelena. Käesoleva kirjatüki autor palub oma lugejatel ennast segaduse tekitamise eest lahkesti vabandada – see arusaamatus oli taotluslik ja kogu artikkel ongi suunatud eeskätt matemaatilise ettevalmistusteta asjahuvilistele.

1. peatüki materjali võib (enam-vähem üks-üheselt ülaltoodud kujul) leida pea igast esimese kursuse loogikaõpikust, keskmine esimese kursuse tudeng aga ei erine oma ettevalmistuselt selle artikli keskmisest lugejast kuigivõrd. Nii võib hea lugeja seada end matemaatikarebase nahka ning tunda, mida viimane tunneb, kui õpiku öösel enne loogikaeksamit esimest korda lahti lööb. Eeskätt jääb talle segaseks kaks asja:

- mida see kõik tähendab ja
- miks seda kõike nii keeruliselt üles tuleb tähendada.

Esimese küsimuse vastuse oleks rebane korralikult loengus käies teada saanud, kuid teise küsimuse lahkamiseni ülikooli matemaatikakursuses ausalt öeldes ei jõutagi. Kes omal algatusel teadusfilosoofiasse ning -ajalukku süüvida viitsib, jõuab küll varem või hiljem tõeni, kuid sääraseid tudengeid pole palju. Viimasest asjaolust on eriti kahju seetõttu, et enamus koolidesse reaalinete õpetajaks siirdujaid pole endale selgeks teinud, miks matemaatika just niisugune välja näeb, ega oska seda hiljem ka oma õpilastele seletada. Nii lahkubki rõhuv osa lõpetajaid gümnaasiumist arvamusega, et matemaatika on üks mõttetult keeruliseks aetud distsipliin, millesse süüvimine ennast iial ära ei tasu.

Enne aga, kui asume artikli tuuma juurde ning üritame veidigi põhjendada teatava komplitseerituse möödapääsma-

tust, räägime lugejale siamaani vastupidamise tasuks 1. peatüki lahti.

3. Saame aru teooriast N

Peatükis 1 on tegelikult kirjeldatud tavalisi naturaalarve (st hulka $N = \{0, 1, 2, 3, \dots\}$) ja nende mitmesuguseid omadusi. Element o pole midagi muud kui 0, funktsioon j aga väljendab antud arvust järgmise võtmist (seega $j(0) = 1$, $j(2002) = 2003$ jne). Kirjutis $j : N \rightarrow N$ tähendab, et j on ühe argumentiga, st ta võtab ühe naturaalarvu ette ning väljastab teise (antud juhul ühe võrra suurema).

Kirjutised $p : N \times N \rightarrow N$ ja $k : N \times N \rightarrow N$ tähendavad, et funktsioonid p ja k on kahe argumentiga, st kumbki neist võtab kaks arvu ning väljastab ühe. Funktsioonid p ja k pole midagi muud kui vastavalt liitmine ja korrutamine.

Kuigi tavaliselt väljendatakse liitmist kujul $2 + 3$, ei pea '+'-märgi sugugi alati arvude vahele kirjutama, matemaatikud armastavad sageli ka tähistusviisi $+(2, 3)$. Miks? Põhjus peitub vajaduses sümboolika universaalsuse järele.

Nimelt pole ühe ja kahe argumentiga funktsioonid sugugi ainsad, mida praktikas tarvis läheb, kuidagi tuleb tähistada ka seda, kui kolme või enama sisendi põhjal midagi välja arvutatakse. Kui kahe argumenti puhul võib tehtemärgi nende vahele kirjutada, siis mida teha kolme, nelja või kahesaja sisendi korral? Ainus mõistlik lahendus on panna funktsioonisümbol kõige ette ning lugeda kõik argumentid üles selle sümboli taga. Kokkuvõttes näeb tulemus mingi funktsiooni $\diamond$ ja kahesaja sisendi korral välja järgmine:

$$\diamond(\text{arg}_1, \text{arg}_2, \dots, \text{arg}_{200}).$$

Aga kui midagi teha, siis järjekindlalt, ja kasutada sama kirjutusideoloogiat ka kahe argumentiga funktsioonide jaoks. Selles valguses vaadatuna näeb erandlik välja just kirjalpilt $2 + 3$, esmapilgul harjumatu $+(2, 3)$ tundub aga palju süsteemsem.

Hea lugeja kannatab ehk nüüdseks juba välja, kui autor arve m ja n korrutades kirjutab $m \times n$ asemel $\times (m, n)$, kuid miks oli tarvis asendada vana ja tuttav sümbol $\times$ esimeses peatükis tähega k ? Seesugust metamorfoosi põhjendab autori soov viidata veel ühele matemaatilise keele filosoofia põhitõele, nimelt sõltumatusele tähistest.

Mõnes mõttes võibki matemaatikat pidada teaduseks sellest, mis jääb järele, kui kõik tähistused välja vahetada. Tõepoolest, leppides kokku, et kirjutame valemeid paremalt vasakule, väidab näiteks Pythagorase teoreem, et kui täisnurkse kolmnurga kaatetite pikkused on a ja b ning hüpotenuusi pikkus c , siis kehib võrdus

$$^2c = ^2b + ^2a.$$

Mõnedes araabiakeelsetes maades (kus kirjutamine üldse paremalt vasakule käib) Pythagorase teoreemi täpselt niusuguse valemiga väljendataksegi ja ladina-kreeka traditsiooniga matemaatikutel pole selle vastu midagi, sest teoreemi mõte teises suunas kirjutamisest ei muutu.

Täpselt samamoodi võime liitmist plussmärgi asemel tähistada tähega p ning korrutamist märgiga k , nulli asemel aga kirjutada väikese o . Tabelis 1 kirjutame kõik 1. peatüki valemid (peale 7. valem) koolist tuttavasse sümboolikasse ümber. Ainus lahtiseletamata võõras sümbol on veel $\forall$, mida tuleb lugeda „kõigi ... jaoks”, seega näiteks $\forall l, m, n \in N$ tähendab „kõigi naturaalarvude l, m ja n jaoks”. Kuigi formaalse korrektsuse huvides peaks selle fraasi alati valemite ette lugema, jäetakse ta koolis sageli ära ja nii teeme ruumi kokkuhoiu mõttes meiegi.

Paneme veel tähele, et järgmise võtmise funktsiooni j pole tegelikult üldse vaja, sama töö teeb ära ühe liitmine, ja nii kirjutamegi tabelis 1 $j(n)$ asemel $1 + n$. Lisaks kasutame arvu $j(j(0))$ ehk $1 + 1 + 0$ kohta tähist¹ 2 ning arvu $j(j(j(0)))$ ehk $1 + 1 + 1 + 0$ kohta tähist 4.

¹ NB!!! Just nimelt tähist, sama hästi võiksime sümboli 2 asemel kirjutada υ, δ, κ .

1. peatüki tingimus 7 erineb oma olemuselt teistest ja seda me siinkohal lahata ei jõua, märgime vaid niipalju, et tegu on naturaalarvude teooria keskse printsiibi induktsiooniga ja praktiliselt kõigi tähtsamate väidete tõestamisel läheb teda tarvis.

4. Milleks seda kõike vaja on?

Noh, hästi, meil on mingisugune kogus naturaalarvude lihtsaid omadusi ja me usume, et neist saab järeldada palju teisi ilusaid väiteid („summa ei sõltu liidetavate järjekorrast” jne), mis kõik naturaalarvude korral kehtima peaks. Aga ... kas seda ei saaks kuidagi teistmoodi või lihtsamini teha?

1. peatükis oli

$$\forall n \in N [j(n) \neq o]$$

$$\forall m, n \in N [j(m) = j(n) \Rightarrow m = n]$$

$$\forall n \in N [p(o, n) = n]$$

$$\forall m, n \in N [p(m, j(n)) = j(p(m, n))]$$

$$\forall n \in N [k(o, n) = o]$$

$$\forall m, n \in N [k(m, j(n)) = p(m, k(m, n))]$$

$$p(j(j(o)), j(j(o))) = j(j(j(j(o))))$$

$$k(j(j(o)), j(j(o))) = j(j(j(j(o))))$$

$$\forall l, m, n \in N [p(l, p(m, n)) = p(p(l, m), n)]$$

$$\forall l, m, n \in N [k(l, k(m, n)) = k(k(l, m), n)]$$

$$\forall m, n \in N [p(m, n) = p(n, m)]$$

$$\forall m, n \in N [k(m, n) = k(n, m)]$$

$$\forall l, m, n \in N [k(l, p(m, n)) = p(k(l, m), k(l, n))] \quad 1 \times (m + n) = 1 \times m + 1 \times n$$

$$\forall l, m, n \in N [k(p(l, m), n) = p(k(l, n), k(m, n))] \quad (1 + m) \times n = 1 \times n + m \times n$$

Koolis oli

Null pole ühestki arvust järgmine

$$\text{Kui } 1 + m = 1 + n, \text{ siis } m = n$$

$$0 + n = n$$

$$m + (1 + n) = 1 + (m + n)$$

$$0 \times n = 0$$

$$m \times (1 + n) = m + m \times n$$

$$2 + 2 = 4$$

$$2 \times 2 = 4$$

$$1 + (m + n) = (1 + m) + n$$

$$1 \times (m \times n) = (1 \times m) \times n$$

$$m + n = n + m$$

$$m \times n = n \times m$$

Tabel 1. Formaalse keele tõlge inimkeelde.

Viimati esitatud küsimus mängib matemaatika mõistmise seisukohast tegelikult fundamentaalset rolli ja vääriks iga (ka ülikooli) taseme pedagoogikas oluliselt suuremat tähelepanu, kui talle tavaliselt jõutakse pühendada. Õpetajad ja õppejõud on nii elementaarsete probleemidega tegelenud kas väga ammu või üldse mitte ega oska end mõelda (üli)õpilase asemele, kes peab paljusid tõsiasju aktsepteerima dogmadena.

Füüsikas on dogmaatika paljuski paratamatu (gravitatsioonikonstant lihtsalt on positiivne ja seega kehad tõmbuvad, mitte ei tõuku), matemaatikat aga saab praktiliselt täies ulatuses seletada.

Miks on 1. peatükis 3. ja 4. tingimus just nimelt $\forall n \in N [p(o, n) = n]$ ning $\forall m, n \in N [p(m, j(n)) = j(p(m, n))]$ ehk $0 + n = n$ ja $m + (1 + n) = 1 + (m + n)$, aga mitte midagi muud? Osutub, et naturaalarvude hulgal on liitmine ainus tehe, mille korral kehtivad mõlemad toodud omadused; samas tehteid, mis rahuldavad neist ainult ühte, leidub väga palju. Lugeja võib näiteks proovida leida niisugust kahe argumendiga funktsiooni, mis pole liitmine, kuid mille jaoks iga naturaalarvu n korral kehtib $(0, n) = n$.²

Kas kaks vaadeldavat omadust on liitmise defineerimiseks ainuvõimalikud? Kaugeltki mitte. Näiteks võib 1. peatüki 3. ja 4. tingimuse asendada järgmise tingimuste komplektiga:

1. $\forall n \in N [p(o, n) = n]$;
2. $\forall n \in N [p(j(o), n) = j(n)]$;
3. $\forall m, n \in N [p(m, j(j(n))) = j(j(p(m, n)))]$,

mis aga on 1. peatüki kahest kõnealusest omadusest selgelt keerukam. Matemaatika ajaloo hämarustes on kindlasti kaalutud ka teistsuguseid liitmise defineerimise võimalusi, kuid pidama jäädi just käesolevas artiklis toodule, sest see osutus kõige *lihtsamaks*.

Paraku ei pöörata seesugustele mõttekäikudele matemaatikahariduses praktiliselt üldse tähelepanu ja tulemusena toodabki haridussüsteem suurtes kogustes inimesi, kellele matemaatika on vaid tuubitav arusaamatu mõttetetus, mille väikest alamhulka paremal juhul kusagil rakendada saab. Matemaatika sügavam idee – kirjeldada teatavat osa maailmast korrektselt ning lakooniliselt – jääb aga sihtrühmani viimata.

² Kui kohe kuidagi midagi sobivat pähe ei tule, võib piiluda selle alamärkuse teist lauset, aga enne pingutatagu veel!

Sobib näiteks $\otimes(m, n) = |m - n|$

5. Kokkuvõtteks

Vastuseks artikli pealkirjas esitatud retoorilisele küsimusele võib öelda, et matemaatika on tegelikult äärmiselt lihtne. Kahe ja poole tuhande aastase ajaloo jooksul on kõigi maa-de matemaatikud temast maha lihvinud tarbetuid keerukusi ning see, mis meieni on jõudnud, kujutab endast tegelikult kontsentraati kõigi nende inimeste tööst. Saamaks aru, miks mõnda asja just niimoodi tehakse, tuleks tegelikult kogu ajalugu uuesti läbi käia, aga paraku pole inimesele kahte ja poolt tuhandet aastat õppimiseks antud.

Seega ei jää tänapäevastel tudengitel üle muud kui suure osaga matemaatikast lihtsalt leppida, kuid see ei tähenda, et dogmana peab omaks võtma kõik. Vähemalt mõnes harus tuleks haridusteel ajaloo käik kaasa teha, kusjuures seda mitte konkreetse haru pärast, vaid tunnetamaks, et kaugete aegade taguseid matemaatikuid saab usaldada. Järgmiste valdkondade omandamisel ei kerkiks siis küsimus „Milleks seda kõike vaja läheb?“ enam sugugi nii teravalt. Kas meie matemaatikaharidus kunagi sellise lähenemiseni jõuab, näitab tulevik.

Raivo Mänd

Tartu Ülikool, loomaökoloogia

ÜRGEMA NEEDUS EHK MIKS ME VASTASSUGUPOOLT ALATI EI MÕISTA?

Inimese olemus on inimese enda jaoks alati olnud saladus. Miks me tihti ei mõista kaasinimeste ja vahel ka iseenda käitumist? Miks hoolimata sajandeid kestnud kõlblusõpetusest, mis algab imikueas ja lõpeb alles surivoodil, teeb inimene sageli tegusid, mis ei lange kokku ei teiste ega koguni tema enda arusaamadega moraalsusest? Eriti suur saladus inimese jaoks on vastassugupool. Tihti ei mõista naised mehi ja vastupidi.

Viimastel aastatel on inimeseuurijate seas järjest rohkem hakanud süvenema arusaam, et inimese saladuse võti peitub tihti tema evolutsioonilises minevikus. Käitumine, mis praegu on mõttetu või koguni kahjulik, võis olla hädavajalik kauges minevikus, teistsuguses elukeskkonnas.

Niisiis aitab inimese saladuse jälile saada meie kaugete esivanemate – loomade – käitumise uurimine. Ja mitte ainult loomade, vaid koguni veel kaugemate esivanemate – seente ja bakterite – uurimine. Peituvad ju meis endiselt paljud geenid, mis määrasid meie ürgisade ja -emade käitumist neile omases keskkonnas.

Võiks vastu vaielda, et inimene ei ole loom. Kuid ükski arstiteadlane, anatoom või füsioloog ei kahtle selles, et kui inimeses ongi midagi enam, siis kindlasti on ta suures osas siiski ka loom. Ja saladuste tundmaõppimisega tuleb alustada just sellelt pinnalt. Miks peaks teisiti olema käitumisega!

Kui Terentius ütles: „Homo sum, humani nil a me alienum puto ‘Olen inimene ja miski inimlik pole mulle võõras’,” siis pidas ta tegelikult ju silmas, et inimene ei ole jumalik, täiuslik olevus, vaid et ta kannab endas loomalikku alget. Niisiis tuleks Terentiuse sõnu tõlgendada järgmiselt: „Animal sum, animalis nil a me alienum puto ‘Olen loom ja miski loomulik pole mulle võõras’.”

Meeste ja naiste käitumine on suuresti erinev. Miks see on nii? Kui hea oleks, kui me, erinevad sugupooled, üksteist paremini mõistaksime, kui meie vaated elule oleksid sarnasemad! Kui paljud abielud jääksid purunemata, kui palju õnnetuid oleks maailmas vähem! Kuid ei, tuhandete romaanide, filmide, näidendite, muusikalide, koomiksitate põhiintriig seisneb mehe ja naise vastastikusel arusaamatusel baseeruvast konfliktis. See konflikt sündis tegelikult juba väga ammu, sõna otseses mõttes aegade alguses.

Alguses olid neitsid. See tähendab, et kõige algelisemate, kõige ürgsemate elusolendite – ainuraksete bakterite – paljunemine toimus mitesugulisel teel. Raku DNA kahekoristus, seejärel rakk pooldus – ja olidki sündinud kaks uut, täiesti identsete geenidega raku.

Hiljem kujunes suguline sigimine, mis tähendab, et kahe erineva genoomiga rakkudest moodustunud nn sugurakud moodustavad ühinemisel järglase, kellel vanemate geenid on omavahel segunenud peaaegu juhuslikuks kombinatsiooniks. Suguline sigimine levis tollaste elusolendite seas vaatamata suhtelisele kulukusele ja keerukusele kulutulena, sest geneetilise materjali kiire rekombineerumine võimaldas kiiret evolutsiooni, st kohastumist uute ja muutlike keskkonningimustega, ning takistas vaenlaste ja parasiitide spetsialiseerumist saakorganismi liiga kergeks ekspluateerimiseks.

Sugulise sigimise algetapil ühinesid omavahel ligikaudu ühesuurused sugurakud. Mõlemad andsid järglasele nii oma DNA kui ka raku toitained. See oli etapp, mil suguline sigimine oli juba tekkinud, kuid erinevaid sugupooli veel polnud.

Kõik sugurakkude ühinemisest sündinud järglased polnud aga võrdselt edukad. Miks? Sugurakkude suuruses ja toitainetesisalduses esines muutlikkus. Kahe suurema raku ühinemisel tekkinud järglane sai elu alustuseks märksa rohkem toitaineid (st parema stardipositsiooni) kui kahe väiksema raku ühinemisel tekkinud järglane. Seejuures oli seos kõverjooneline: teatud suurusvahemikus oli sõltuvus eriti tugev. Seepärast oli sugurakkudel alati kasulik ühineda suuremate sugurakkudega, kusjuures väiksematel sugurakkudel oli see vajadus eluline: kaks väikest sugurakku ei suutnud elujõulist järglast moodustada. Seevastu oli aga väiksemate sugurakkude liikuvus parem ja seepärast nende tõenäosus kohata suurt viljastumisvõimelist sugurakku suurem kui suurtel rakkudel endil.

Sellisest konfliktsituatsioonist põhjustatud lõhestav looduslik valik soosis väiksemate rakkude mõõtmete edasist vähenemist, mistõttu nende liikuvus ja rakumembraani läbitusvõime veelgi suurenes. Suurte rakkude puhul seevastu soosis valik mõõtmete edasist suurenemist, mis kindlustas väikese rakuga ühinemise korral ikkagi võimalikult elujõulise järglase. Sellise lõhestava valiku tulemusel kujunes kaks tüüpi sugurakke, millest ühtesid nimetatakse seemnerakkudeks (tillukesed, liukuvad, ent ei sisalda areneva loote jaoks peaaegu midagi muud peale DNA) ja teisi munarakkudeks (esimestega võrreldes hügelsuured, väheliikuvad, kuid toitaineterikkad). Olid tekkinud sood: emane ja isane.

Kuna seemnerakkude tootmine on odav, valmib neid muinasjutulisel hulgal. Munarakkude valmistamine nõuab aega ja energiat ning defitsiitseid toitaineid, neid jõuab emane elu jooksul valmistada üksnes piiratud hulgal.

Seega võime emassugupoolt (munarakke tootvat organismi) pidada tootjaks või investoriks, kes investeerib arenevasse lootesse peale geenide ka elu alustamiseks vajalikke toitaineid. Isassugupool (seemnerakke tootev organism) on aga parasiit, kes levitab oma geene munarakkudes leiduvate ressursside efektiivse ekspluateerimise teel. Tootja ja tema töö-

vilja ekspluaterija huvide vahel on mõistagi konflikt.

Olla tootja, kelle toodangut kasutavad isased parasiidid, on needus, mis saadab emaseid organisme ürgsetest aegadest peale. See ongi see, mida ma nimetan „ürgema needuseks”.

Mis on isase peamine huvi? Loomulikult paaruda võimalikult paljude toitainerikkaid munarakke tootvate emastega, et odavalt levitada oma geene. Mis on aga emase huvi? Kuna munarakk on kallis ja neid on vähe, siis isase strateegia – massiline paarumine vastassugupoole esindajatega – talle ei sobi. Vastupidi, emase huviks on paaruda väheste, kuid see-eest võimalikult kvaliteetsete geenidega isastega.

Seepärast on looduses isased harilikult suguliselt peale-tükkivad, otsivad võimalikult palju paarumisvõimalusi, seevastu emased on tõrksad, ettevaatlikud, valivad. Emassugupool on isaste jaoks paraku defitsiidis ja isased peavad viljastamisvõimaluse pärast omavahel või(s)tlema.

Millised on isaste võtted selles konkurentsisis? „Machoisased” võitlevad omavahel füüsiliselt ja võitja saab võimaluse emasega kopuleeruda. Mida parem võitleja, seda rohkem sugupartnereid ja seda rohkem geenikoopiaid suudab see isane jätta oma järglaskonda. „Taluperemehe” tüüpi isased hõivavad võimalikult suure maavalduse ehk territooriumi, kus leidub emastele ja nende järglastele vajalikke ressursse. Mida suurem maavaldus, seda rohkem emaseid sinna tuleb. „Rahamehed” teevad emastele hinnalisi kingitusi (näiteks toidupalade näol) ja saavad selle eest õiguse paaruda. „Ilueedid” võluvad emaseid mingite oma eriliselt arenenud sugutunnustega, mis reedavad isase hea genotüübi. Emased on huvitatud, et järglased saaksid oma geenid vaid kvaliteetsetelt isastelt, sest siis on nad ka ise atraktiivsed ja elujõulised. „Petised” püüavad emasele jätta muljet endast kui kvaliteetsest isasest, ja enne kui emane pettuse avastab, jõuab isane ta viljastada. Osa isaseid on muutunud tõelisteks parasiitideks ka ehituse ja eluviiside tõttu (näiteks õngitsejakala isased on pisikesed lihtsustunud kehaehitusega olevused, kes elutsevad emaskalade sisemuses munajuhade läheduses, tarvitavad

emase hangitud toitu, ja nende ainsaks funktsiooniks on emase marja viljastamine). „Pereisad” ostavad emaste poolehoiu sellega, et hoolitsevad järglaste eest ka hiljem. See strateegia eeldab karme tingimusi, kus järglaste eduks on kahe vanema hool tingimata vajalik. Lõpuks esineb veel isaste varjatud võistlus nn spermakonkurentsi näol. Näiteks kui emastel on komme paaruda nii paljude isastega, kui soovijaid leidub, siis need isased, kes toodavad rohkem kvaliteetseid sperme, viljastavad emase suurema tõenäosusega kui teised.

Kõigi nende võitlusvõtete kasutamise kohta leiab loomariigist arvukalt näiteid. Paljud tulevad tuttavad ette ka inimese puhul.

Millised on aga emaste võimalused realiseerida oma huvi – olla isaste suhtes valiv? Esiteks, passiivne valik realiseerub juba selliselgi juhul, kui isased omavahel või(s)tlevad ja võitja saab õiguse emasele. Sellega kaasneb emase jaoks automaatselt paremate isastega paarumine. Peale selle on aga paljude liikide emastel kasutusel ka aktiivne valikumethod. See jaguneb avalikuks ja varjatud valikuks. Avaliku valiku puhul andub emane üksnes sellele, kes talle endale meeldib. Varjatud valiku puhul kasutab emane salajasi võtteid – näiteks võimet talletada mitme isase sperma oma suguteedes ja kasutada ainult tema eelistatud isase spermat. Sellisel puhul ei saa isane ise teadagi, kas ta on väljavalituks osutunud või mitte.

Niisiis, selleks, et levitada oma geene igavikku, on emasel ja isasel vaja kopuleeruda. Sellest tuleneb tugevaim kiring, jõulisim tung, mis päikese all eksisteerib – sugutung, armastus. Kuid selle kõige varjus on ka konflikt: oma armastusevajaduse, oma sugutungi parimaks rahuldamiseks sobivad isastele pisut teised meetodid kui emastele.

Kas ürgema needusest on pääsu? Ei ja jah. Ei, sest munarakud on alati kallimad ja neid jõuab toota vähem. Emaste puhul tasub valivus, suguline vaoshoitus end alati rohkem ära kui suguline tormakus. Isaste jaoks on aga suguline ak-

tiivus, partnerite rohkus tasuvam paljunemisstrateegia. Jah, sest tegelikult emassugupoole kui niisuguse nn ahistamist isassugupoole kui niisuguse poolt ei eksisteeri. Saab olla vaid üksikindiviidide ahistamist. Kuidas nii?

Sugupoolte huvide vahel on tegelikult dünaamiline tasakaal. Sperme on küll palju, kuid kuna ühe liigi erinevat sugu isendite suhe (sugude suhe) on looduses harilikult 1:1, siis saab üksnes vähestele neist osaks õnn viljastada mõni defitsiitne toitamineterikas munarakk. Seevastu munarakkude tootmine on emastele küll kulukas, kuid soovi korral leiab iga munarakk endale miljardite seemnerakkude seast selle, kellega koos järglasi saada. Pealegi pole investeering munarakkudesse veel sugugi kõik, mida järglane vajab. Paljudel liikidel, sealjuures inimesel, abistab isane emast ka järglaste üleskasvatamisel.

See isastepoolne investeering järglastesse (isahool) kahan-dab nende parasüüset olemust ja pehmendab sugupoolte vahelist konflikti tunduvalt. Isasel lihtsalt pole sel juhul aega liiga paljusid kopuleerumisevõimalusi otsida. Vastasel korral jääks ta ise kaotajaks, sest järglaste läbilöögivõime langeks. Paljudel loomaliikidel ongi just isane see, kes järglased üles kasvatab. Emase hooleks on ainult sünnitada või muneda. Ka inimesel on mehe panus laste kasvatamisse reeglina suur.

Kuid peale positiivse on sellel emaste jaoks paraku ka oma hind. Kui isase investeering järglastesse on suur ja tal seetõttu pole võimalik paaruda kuigi paljude emastega, muutub ta emaste suhtes sama valivaks kui emased isaste suhtes. Ja siis võib juhtuda, et parimad emased saavad omale kvaliteetse paarilise, kusjuures kehvemad emased peavad leppima kas alaväärsete partnerite või „vanatüdrukupõlvega”. Nii on see sageli ka naiste puhul. Uurimused on näidanud, et mehed on vägagi valivad naiste suhtes, kellega nad abielluda kavatsevad. Üheöö-suhetes on mehed märksa vähem valivad, sest sellega ei kaasne järglaste kasvatamise kohustust.

Tõepoolest, ka naine on oma ürgema – mingi ammu väl-

ja surnud suguliselt sigiva bakteri, kellel kujunes erisugulisus – järeltulija ja ta kannab endas seda pärilikku taaka, mis iidsetel ajal selle revolutsioonilise evolutsioonilise muutusega kaasnes. Kuigi mehe poolt osutatav isahool pehmendab mehe ja naise vahelist ürgset konfliktit, seda arusaamatuste allikat, on see sugurakkude põhimõttelisest erinevusest tingitud kestva vahe tõttu ikkagi siiani selgelt hoomatav. Ja mõistetav.

Mida naine saaks teha, kui ta tahaks muuta oma praegust olukorda?

Esiteks: ta saaks võidelda suurema valikuvabaduse eest. Võimalus ja õigus saada lapsi ainult parimate meestega eeldab kindlasti seda, et ainuabieluline süsteem asenduks poliigaamiaga, kus üksnes vähestel meestel oleks õnn leida endale sekspartnerit. Vallasemad või haaremid oleksid sel juhul mitte taunitav, vaid normaalne nähtus, nii nagu see on enamikul imetajate klassi (ka inimene on süstemaatiliselt kuuluvuselt imetaja) arvatud loomadel.

Teiseks: naine saaks võidelda selle eest, et mehed veel rohkem kui seni panustaksid laste hooldamisse. Kasvõi selleni välja, et naised pärast sünnitamist enam laste eest üldse ei peaks hoolitsema (nagu näiteks ogaliku-nimelisel laialtlevinud kalakesel).

Kuid stopp! Pidagem sealjuures meeles, et mõlemat korraga ei saa. Seksuaalse vabaduse suurenemise puhul peab sünnitusjärgne vabadus (st laste kasvatamise koorma osaline delegeerimine oma partnerile) paratamatult vähenema ja vastupidi, sest nende kahe vahel on iidsetest aegadest peale olnud negatiivne sõltuvus. Naistel tuleb valida, mis neile rohkem meeldib. Või rahulduda mingi kompromissiga nende äärmuste vahel. Näiteks sellisega, mis eksisteerib juba praegugi. Loomulikult saab ka mees valida, kas midagi emmas-kummas suunas muuta üritada või mitte.

Seni aga jäävad konfliktid ja arusaamatused meeste ja naiste vahel sama tavalisteks nagu ka armastus ja vastastikune kirg.

Francis Segond

Kirjanik

VÄIKE ROMAANITÜPOLOOGIA VAEGADUJATELE

I peatükk

Resümees

Kaldudes mõneti kõrvale teaduslikust formalismist, mis sobiks küll taolisele konverentsile, esitab autor siiski teatud rangust säilitades mõningad mõttekäigud romaanide liigitamisest vastavalt autori kavatsusele lugeja suhtes. Alustuseks.

Kus algab mittemõistmine.

Gaston Laroux, „Kollase toa mõistatus”

... siin on minu käega kirjutatud raamat, mille te võite võtta kahekümne kaheksandana ning mida lugeda mitte ainult selleks, et kannatlikkust harjutada, vaid ka selleks, et mind tõenäolisemalt mõistma hakata selle teekonna jooksul, mille tarvilikkuse kohta ma teie arvamust ei küsi.

Alfred Jarry,

„Doktor Faustrolli vägiteod ja arvamused”

Ning siis jätkad sa lugemist ja paned tähele, et raamat laseb end lugeda sõltumata sellest, mida sa autorilt ootasid.

Italo Calvino,

„Kui kord talveööl üks rändaja”, 1979

0. Mõistmise osaline definitsioon

Sõnaraamat „Petit Larousse” annab sõnale *comprendre* ‘mõistma’, aga ka ‘kaasa arvama’, ‘sisaldama’, järgmised tähendused:

- I. 1. Mõistma, millegi tähendust tabama. Nt *Kellegi mõtet mõistma*.
2. Suurema või vähema leplikkusega endale kellegi või millegi kaalutlusi ette kujutama; möönma.
- II. 1. Tervikusse haarama, kaasa arvama. Nt *Kõik maksud on hinna sisse arvatud*.
2. Endas sisaldama, millestki koosnema. Nt *Pariis koosneb kahekümnest ringkonnast*.

Kui „Larousse’i” uskuda, siis on selle sõna tähendus nende nelja punktiga ammendatud.

Aga kui ma hüüataksin prantslasest vestluskaaslasele:

„Comment vas-tu-yau-d’poêle?” võib vabalt juhtuda, et ta põrutab vastu: „Et toi-le à matelas!” ning tõstab siis silmad mossis ilmel taeva poole.

Kui aga tervitame sõbralikult sakslast:

„Wie geht’s-von Berlichingen?” siis võimalused, et ta vastab: „Und Du-delsack!” on üsna napid. Silmad tõstab ta taeva poole küll, aga teisel põhjusel, pobisedes: „Die spinnen, die Franzosen! – Prantslased on ikka napakad küll!”

Sõnamäng¹ on sama, tõlge või mugandus vastuvõetav, aga mõistmine erinev.

¹ Prantsuskeelses kalambuuris on esimene repliik kombineeritud fraasidest *comment vas-tu?* ‘kuidas läheb?’ ja *tuyau de poêle* ‘plekkтору’ (millest esimese lõpp ja teise algus kõlaliselts kokku langevad), teine fraasidest *et toi?* ‘ja sinul?’ ning *toile à matelas* ‘madratsiriie’. Saksa keeles on vastavad sõnaahelad *wie geht’s?* ‘kuidas läheb?’ + *Götz von Berlichingen* ning *und du?* ‘ja sinul?’ + *Dudelsack* ‘torupill’. Eesti keeles võiks samuti ütelda nt: „Kuidas sul läinud on-upoeg?” ning: „Ja sul-gnadrats!” vms. Ainult et sarnaselt sakslastega – ja erinevalt prantslastest – ei ole eestlastel harjumust sellist mängu mängida. – *Toim.*

Melville alustab „Moby Dicki” esimest peatükki sõnadega:

„Call me Ishmael,”

prantsuse publik võib aga Giono ja Lucien Jacques'i tõlkes lugeda:

„Je m'appelle Ishmael. Mettons. – Mu nimi on Ismael. Oletagem.”²

Põhimõtteliselt on tõlge korrektne, isegi suurepärane, kuid teksti mõistetakse erinevalt. Leidlikult lisades lugejale suunatud kavala silmapilgutusena täpsustava „oletagem”, on tõlkijad valinud lihtsa lause „Call me Ishmael – Nimetage mind Ismaeliks” ühe varjatud tähenduse, et lugeja saaks võrdväärse loosse siseneda.

Ja kui ma ütlen:

„Eesti romaanikirjanikest ei mõista ma midagi!”

siis on see tegelikkuse täpne nentimine, kuna ma ei oska põrmugi seda keelt ega ole kunagi ka sellest tõlgitud lugenud.

Need mõistmise kolm aspekti – kultuuriline, semantiline ja loogiline –, mis on juhuslikult valitud võimaluste lõpmatust loendist, lasevad üksnes aimata, kui ulatuslik oleks katse midagi ammendavalt defineerida.

Et seda raskust tasandada, piirdume mõistmise kokkuvõtliku definitsiooniga, taandades selle kahele mõiste: *deduktiivne mõistmine* ja *induktiivne mõistmine*.

Deduktiivse mõistmise all pean ma silmas seda, mis vastuvõtjal, antud juhul lugejal, lausungist (siinkohal tekstist) tekib, kui ta rakendab oma teadmisi (keelelisi või kultuurilisi) ja kogemusi.

² Juhan Lohu ja Ülo Ploomi tõlkes on see: „Nimetage mind Ismaeliks,” seega eesti keeles säilib kaheldavus, kas kõneleja nimi tege-likult on Ismael, sama implitsiitsena kui ingliskeelses lauses. – *Toim.*

Induktiivne mõistmine on vastuoksa see, mis tuleneb lausungi allika, antud juhul teksti autori väidetest ja ideest.

Edaspidi tegelemegi sellega.

I. Autori oletatav kavatsus

„Als Gregor Samsa eines Morgens aus unruhigem Träumen erwachte, fand er sich in seinem Bett zu einem ungeheueren Ungeziefer verwandelt. – Kui Gregor Samsa ühel hommikul rahutust unenäost virgus, leidis ta end oma voodist hiiglaslikuks putukaks muutununa.”

„Ammust ajast lähen varakult magama. Vahel, kui mu küünal on vaevalt kustunud, sulguvad mu silmad nii kiiresti, et mul ei ole aega mõelda: „Ma jään magama.””

„Sellel 25. juunil kella nelja paiku näis kõik olevat valmis Talou VII, Ponukélé keisri ja Drelchkaffi kuninga kroonimiseks.”

Kolm avalauset, kolm väljakutset lugejale, ning ühtaegu kolm ilmselget silda tema ja autori vahel. Kas see on ikka päris kindel?

Kas romaaniakirjaniku kavatsus tekitab temas ikka ja alati paratamatult tahtmise oma teost võimalikult eksplitsiitsel viisil esitada või lausa peale suruda? Võib-olla ei ole see nii lihtne.

Taandades sihilikult teise osa autori ja lugeja vahelisest suhtest lugeja võimele teksti otse mõista („Lector in fabulas” on see kõik kirjas³), oletame esiteks meelevaldselt, et on kolme liiki autoreid:

1. Autor soovib, et lugeja teda mõistaks.
2. Autor ei soovi, et teda mõistetak.
3. Autoril on üksipuha.

Lihtsameelne lugeja, keda kriitika ja kirjanduslugu pole hoiatanud, võiks „Moby Dicki” paigutada esimesse liiki – isegi kui teda korraks ajaksid segadusse eessõna vaalade

³ U. Eco, *Lector in fabula*. Paris, Grasset & Faquelle, 1985.

kohta, mille on „juurde lisanud grammatikakooli tiisikushai-ge abiõpetaja, keda enam ei ole” –, „Aafrika muljed” teise, „Swanni poolelt” kolmandasse, ning „Metamorfoosi” ei tihkaks ta nii kitsastesse raamidesse suruda.

II. Autori tegelik kavatsus?

Kuid seda ebatõenäolist lugejat ei ole olemas ning me aimame, et need liigid on liialt hägused ja piiratud. Algse skeemi arendus võimaldab teatud hulka teoseid korralikumalt liigitada.

- 1a. Autor soovib, et kõik lugejad teda mõistaksid.
- 1b. Autor soovib, et osa lugejaid teda mõistaks.
- 2a. Autor ei soovi, et lugejad teda mõistaksid. (Kujutlegem, et Lacan otsustab kirjutada mõõga ja mantli romaani ...)
- 2b. Autor ei soovi, et kõik lugejad teda mõistaksid.
- 2c. Autor ei oska ennast lugejatele mõistetavaks teha (vt Nathalie Sarraute).
- 3a. Autor kirjutab iseendale.
- 3b. Autori põhimureks ei ole see, kuidas tema teksti mõistetakse.
- 3c. Autor püüab lugejat sihilikult eksitada.

Kas liiki 1a (autor soovib, et kõik lugejad teda mõistaksid) tuleks paigutada kõik „populaarsed” romaanid, kollane kirjandus, krimi ja ulme? See oleks liiga lihtne ning osalt ekslik, kuid ajalooline romaan ja seiklusromaan sobivad sinna üldiselt küll: Apuleiusest Cervanteseni, Walter Scottist Dumas’ni, Stevensonist Jules Verne’ini, Melville’ist, Karl Mayst, Flaubert’ist, Londonist, Tolstoist ja Kiplingist Blaise Cendrars’ini.

Ehkki ta seda eitab ning on enda kohta ütelnud: „Ta laulab tasa ning soovib, et väga vähesed teda kuuleksid,” on Valéry Larbaud selle liigi hiilgavaks näiteks:

Liigitada ei tohi. Isegi mitte sõrme. Seinakell kamina küljes on viis minutit viis läbi. Härra Marcatte on viis minutit hiljaks jää-

nud ning see on hea märk. Kui ta veel üks kord tunniaja maha magaks ...Või kui ta alles poole pealt jõuaks – siis oleks jäänud kõigest pool tundi solfedžot. Liigutada ei tohi: vähimagi liigah-tuse peale võib ta saabuda ...

Laps ootab oma solfedžoõpetajat, leiutab rituaali, millega tema saabumine ära nõiduda, seejärel võbeleb tema vaim koos minutitega, mida vääramatult pooltunni poole nihkuv suur osuti võidab, ning laps põrnitseb kaminamarmori soontes peituvat Nägu, mida üksnes tema tunneb ...

Gide kirjutas Larbaud'le: „Teie imepärased „Lapsikused” mähivad mu puhtasse võlutusse. Ma loen neid kõiki üha uuesti.”⁴ Niisuguse hinnangu, mida jagas ka Marcel Proust, kes pühendas „Lapsikuste” autorile oma „Pastišid ja kollaažid”, annab vaieldamatult iga selle raamatu lugeja, olgu ta siis vana mees, noor naine, teismeline, kes iganes, sest me oleme kõik taolise hetke läbi elanud ning mõistmine on siin uni-versaalne.

Alati pole see niisama lihtne, isegi mitte autori mõtteis. Nii tunnistab Flaubert ühes kirjas Louise Colet'le: „Mulle tundub, et ma kirjutan halvasti. Sa loed seda külmalt. Ma ei ütle midagi sellist, mida ma tahan ütelda. Asi on selles, et minu laused pörkavad üksteise otsa nagu ohked; nende mõistmiseks tuleb võimendada seda, mis neid üksteisest lahutab.”⁵

Jules Verne'i teosed on teine universaalsuse näide (lugeja mõistmise osas), seda muidugi oma pedagoogilise ambitsiooni ja kaasaegsete teaduslike teadmiste levitamise tõttu, aga ennekõike tänu püsivale soovile jagada lugejaga rõõmu kujutletavast seiklusest, leevendades tegeliku Seikluse puudumist, millest Verne oli lapsepõlves ilma jäänud⁶ ja millest me oleme peaaegu kõik ilma jäänud ...

Sulekribin paberil peatub ... surnud hetk ...

⁴ André Gide'i kiri Valéry Larbaud'le 1918. aasta veebruarist.

⁵ Gustave Flaubert'i kiri Louise Colet'le 4. augustist 1846.

⁶ Vt lugu sellest, kuidas ta 11-aastasena kodust põgenes.

Autor, me nimetame teda Xavier'ks. Oletagem. Autor tõukab tagasi tooli, mis kriibib virilalt kiviplaatidest põrandat. Ta võtab ohates viimase lehe, mille on äsja oma ebakorrapärase käekirjaga katnud. Ta loeb silmnähtava rahulolematusega ridu, mis kubisevad läbikriipsutustest. Ta kõhkleb, ohkab veel korra ning tõmbab siis maha eelviimase lõigu alates lausest „Nii tunnistab Flaubert ühes kirjas Louise Colet'le ...” ning kirjutab servale: „Ei puutu asjasse.”

– Lugeja küsib kohe, kuhu ma nüüd sihin ... ma hakkam takerduma omaenese liigitamisse ... vaatame, kuhu Nabokov sobib ...

Autor tõmbab, higipull otsa ees, tooli uuesti kirjutuslauale lähemale. Ta kuivatab sulge kuivatuspaberil: harjumuspärane, teadvustamata liigutus, mis pärineb ajast, mil ta sai endale lubada ainult odavaid sulepäid ... ta tõmbab paberilehe lähemale ning asub taas kirjutama.

„Vladimir Nabokovile on ette heidetud omamoodi eliitaarsust, aristokraatlikku hoiakut, mis jätab mulje, et ta põlgab oma lugejat. Iseäranis on seda räägitud tema elu viimase perioodi kohta, mil nägid päevavalgust tema kaks meistriteost – „Pale Fire” („Kahvatu tuli”, 1962) ja „Ada” (1969). Aga just „Pale Fire” ei ole publiku suhtes üldsegi põlglik, pigem on ta temaga mestis, kui selle publiku all pidada silmas kõiki inimesi, kes on ülikoolis käinud ning on selle järeilmõjude all. Kui see piirang kõrvale jätta, aga see on ka üsna avar piirang, on lugeja autori kaasosaline ning tahab temaga jagada uurimis- ja teadustöö lõbusat paroodiat.”

Autor peatub.

– Mis liik see siis on? 1b või 2a? ... Oh kurat!

Tema piip libises just laualt maha ning puistas põrandal põrgates kogu tooliümbruse tuhka täis. Autor püüab seda varbaga kokku pühkida, kuid tal läheb korda üksnes jätta valgetele ruutudele pikki halle jutte. Ta korjab piibu üles, surub selle hambusse, vannub veel kord ning süüvib paberilehe vaatlemisse.

– 1b! Nabokov on 1b! Ning see, mis kehtib Nabokovi

kohta, kehtib ka Jarry „Täieliku armastuse” ja „Doktor Faustrolli” kohta, Lautréamont’i, Cortázari „Marelle’i”, Robertson Daviese („Depfordi triloogia”) või Thomas Pynchon⁷ kohta ... hüva, nüüd Gustav Meyrincki juurde! See tähendab, René Daumali liigi juurde ... ohjah ...

Sulg on jälle hakanud lehekülje alumises servas edasi-tagasi jooksuma.

„Ma keeldun uskumast, et selge mõte võiks olla sõnades väljendamatult. Ometi on see näib tegelikkus olevat vastupidine, sest nii, nagu valul on olemas teatud intensiivsus, nulle puhul keha seda enam ei tunne, [...], nii on ka mõttel teatud intensiivsus, kuhu sõnad enam ei kuulu.

René Daumal, „Suur jooming”, 1938”

Juba mõnda aega tagasi on autor kirjutamise katkestanud. Ta paneb pähe vana punase nokkmütsi – trikk, mis tal on juba ammust ajast kasutusel, kui mõtteid ei tule. Kustunud piip tolkneb tal suunurgas. Ta uneleb.

– ... „autor püüab lugejat eksitada” ... lustakas liik ... kirjanduslik võte, mis on niisama vana kui maailm, nagu Baudelaire’i „Noor võlur, Pompeia palimpsestilt leitud lugu”⁸ ... Sir John Mandeville, kes esitas tõestisündinud loo pähe oma „romaani” preester Jean’ist ... Bretoni „Nadja?” Kuhu kasti panna Pereci „Elu käsiraamat”? Ja „Uued Aafrika muljed”? Ning selle järg laia lugejaskonna seas – Ian Watsoni „Raamistus” (see sarnaneb liigiga 1a ... kui sarnaneb?)? Ja Thomas Rolfe? Ja Velimir Hlebnikov (Oh ei, tema on luuletaja, mitte romaanikirjanik ... oeh!)?

⁷ Pynchon käis koos Nabokoviga Cornelli ülikoolis.

⁸ See novell, mis ilmus 1846. aasta veebruaris Baudelaire-Dufays’ nime all väljaandes „L’Esprit public”, on kahekordselt eksitav: ehkki seda kaua aega omistati Baudelaire’ile, on tänapäeval teada, et ta oli kõigest selle tõlkija. Selle on kirjutanud 1836. aastal George Croly (1780–1860). Vt W.T. Bandy, *Baudelaire et Croly, la vérité sur le jeune enchanteur* – Mercure de France, 1950, 2.

– Ja kõike seda mingi konverentsi pärast ühes hämaras tundmatus linnas, maal, mida ma veel kuu aega tagasi poleks osanud öieti kaardilegi paigutada! Oleks pidanud kõigepealt välja uurima, kas seal on head õlut. Kui on, siis on tegu veel ühe mõistliku riigiga nagu Soome või Rootsi ...

Möödunud on kaks tundi. Autor on kummargil oma kirjutuslaua taga, kirjutab kiiresti, kriipsutab maha, alustab lauset uuesti, tõmbab alla, sulg kriuksub paberil.

„Sellise jaotamise piiratus on siiski ilmne.

Julio Cortázar ütleb Jules Verne'i kohta, kelle meie ometigi kõhklematult paigutasime liiki 1a:

Mul on meeles: üheteistkümneaastasena laenasin ühele sõbrale „Wilhelm Storitz'i saladuse”, milles Verne nagu alati pakkus mulle loomulikku ja lähedast suhet reaalsusega, mis igapäevalust kuigi palju ei erinenudki. Mu sõber tõi raamatu mulle tagasi: „Ma ei suutnud lõpuni lugeda, see on liiga suur väljamõeldis.” Mulle jääb alatiseks meelde see pahane üllatustunne. Mille poolest nähtamatu mees väljamõeldis on?”

Mida ütelda siis „Portugali nunna kirjade” kohta, mida sobis paigutada liiki 2b (autor ei soovi, et kõik lugejad teda mõistaksid) või ka 3a (autor kirjutab iseendale), kuni õpetatud tõlgendus ei olnud omistanud teose autorlust selle oletatavale tõlkijale vikont de Guilleragues'ile – mis viis selle liiki 1a –, seda Rilke, tema saksa keelde tõlkija suureks mee- lehärmiks?

Kell on kuus õhtul. Autor loeb parajasti üle lehekülgi, mis laual vedelevad. Tal näib olevat raskusi oma arutluskäigu jälgimisega ning isegi aru saamisega sellest, kuhu ta oma kaheksa liigiga välja jõuda tahtis.

– Miks neid ei ole näiteks kuusteist või kolmkümmend kaks? Või kuuskümmend neli? See praegune liigitamise, kategoriseerimise, nomenklatuuride rajamise maania ... nor-

⁹ J. Cortázar, *Le Tour du jour en quatre-vingt mondes*. Paris, Gallimard, 1980 (tõlge prantsuse keelde).

matiiivne kirjandus ... Milleks seda tarvis on? Kas see aitab lugejal paremini mõista? Muuta romaan mingiks botaanikaks ... kas kirjandusinimeste kohtumine peab olema täppisteaduste kombel keerukas?

Ta teeb kokkuvõtte:

– Kuus lehekülge teksti peaks mahtuma kahekümne-minutilise ettekandesse. Reegleid on arvestatud ... asjade sihilik pea peale pööramine, kui mitte arvestada kogemata juhtunuid ... rääkisin raamatutest, mis mulle meeldivad ... Kas mul läks korda teha mõistetavaks, kuidas ma mõistan romaane, mis mulle meeldivad?

Autor mõtleb hetke järele, millisesse liiki ta paigutaks teksti, mille on äsja kirjutanud. Ta märkab, et kohvikann on tühi ning et ta on vähemalt kaks korda tühjaks suitsetanud kõik piibud, mis piibuhoidjas reas seisavad. Ta suu on paks ning peavalu annab endast esimeste torgetega märku. Ta vaatab täissuitsetatud ruumis ringi ning tõuseb.

– Teine peatükk jääb homseks.

III

Sellisel kujul on Ajalugu kõige kasulikum. Avalikud sündmused olenevad saatuse käigust, eraviisilised meie käikudest. Pigem on see Ajaloo hindamine kui tema üle arutlemine; rohkem on õpetusi kui lugusid. See raamat pole lugemiseks, vaid uurimiseks ja õppimiseks ...

Michel de Montaigne

Janika Päll

Tartu Ülikool, klassikaline filoloogia

TACITUSE ESTIDEST JA AJALOOKIRJUTAMISE ERAPOOLETUSEST¹

Minu tänane ettekanne käsitleb 98. aastal Tacituse „Germanias” peatükis 45.2 mainitud germaanlaste hõimu, *aesti*’de asupaika ja selle teaduslike meetodite abil kindlaksmääramise võimalusi. Kuna nimetus hääldub ‘esti’ ning selle all peetakse silmas Läänemere (Tacitusel: Sveebi mere ehk Sveebide ala piiril või sees asuva mere) äärset hõimu, on põhjendatud küsimus, kas neil meie – eestlastega – ka mingi seos on. Seda on uurinud nii ajaloolased, arheoloogid, geograafid, etnograafid, etümoloogiad või kohanimesid uurivad keeleteadlased kui ka ladina keele ja rooma kirjanduse asjatundjad. Paraku ei leita üldiselt Tacituse estidel siiski olevat seost eestlastega, vaid lätlaste-leedulaste eelkäijate, balti hõimudega². Siiski on Tacitust aeg-ajalt muinaseestlaste kirjeldajana esitatud: juba 18. sajandi lõpul tegi seda parun von Wrangel ja nt 1911. aastal Jaan Jõgever³, 1960. aastal Valter Saks.

¹ Üle loetud versioon veebruarist 2004.

² Vt K. Inno, *Aestii, the Estonians, and the Origin of Eesti – Ural-Altaische Jahrbücher*, 1982, 54, 57–85; J.G.C. Anderson, *Cornelii Taciti De origine et situ Germanorum*. Edited by J.G.C. Anderson. Oxford, Clarendon Press, 1970 [first published in 1938].

³ Vt R. Palmaru, *Tacitus ja loodud poliitiline muinsus – Postimees*, 1998, 307, 22.11; J. Unt, „Hõbevalgeimast” mõeldes – Kirjanduse Jaosmaa ’85, 10. aastakäik. Tallinn, Eesti Raamat, 1987, 109–115.

Mõjusaimalt on seda teooriat esitanud Lennart Meri kahe reisikirjas: „Hõbevalge” (1976) ja „Hõbevalgem” (1984), kus merevaiku korjavaist estidest saavad Kaali meteoriidiplahvatuse järel tulega täitunud taeva mäletajad. Mere jaoks on estid vaid üks rohketest argumentidest, mille abil ta püüab tõestada, et antiikaja geograafias mitmel pool mainitud Ultima Thule (Mere versioonis siis Tulesaar) asus Saaremaal ja sai oma nime Kaali meteoriidi plahvatuses. Raamatute ilmumisele järgnenud elav diskussioon⁴ puhkes uuesti nelja aasta eest, kui 9. ja 12. novembril 1998 toimus Tacituse „Germania” ilmumise 1900. aastapäeva puhul Soome-Eesti ühisseminar „Tacituse tahtel” (Eesti Vabariigi tollase presidendi Lennart Mere patronaazi all ja mõlema vabariigi presidendi kohalviibimisel). Tähelepanu keskmes olid juba nimetatud estide kõrval samuti Tacituse „Germanias” mainitud fennid, kelle puhul on enim vaieldud selle üle, kas tegemist on muistse Lapimaa asukatega või Soome lahe põhjakalda asukatega või siis läänemeresoomlaste eelkäijatega üldiselt⁵.

Kahe Põhjala väikerahva, eestlaste ja soomlaste jaoks on küsimus peaaegu poliitilise tähtsusega: esmamainimine Tacituse poolt aitaks tugevdada meie euroopalikku minevikku. Seega pole imet, et este on eestlastena näinud eelkõige eesti uurijad ning soomlased on kirjutanud poliitilisel tellimisel käsitlusi Tacituse fennide päritolu kohta⁶. Maailma otsa – Thule – paigutamine Norrasse, Islandisse, Põhja-Saksamaale või mujale on samuti sõltunud uurija rahvusest, kusjuures eelistatakse ikka enda kodupaika⁷. See kõik seab kahtluse alla ajaloo kirjutamise võimalikkuse Tacituse kom-

⁴ Vt *Kas Thule on Saaremaa? Vestlusring Lennart Mere „Hõbevalgema” ajus* (Paul Ariste, Madis Kõiv, Jaan Unt, Lennart Meri) – *Sirp ja Vasar*, 1984, 11, 16.03; J. Unt, *Raamat, mis osutab* – Edasi 1985, 165, 20.07.

⁵ Vt Immo *op. cit.*

⁶ Unt 1985, *op. cit.*

⁷ V. Kaavere, *Pythease reis või reisid?* 1-2 – *Eesti Loodus*, 1976, 6, 454.

bel: *sine ira et studio*, mida traditsioonile truudena tõlgime 'ilma vihata ja erapooletult'.

Miks hakata kahtluse alla seadma Tacituse ja tänapäeva ajaloolaste kirjutamis põhimõtte tõlgendust? Põhjus on ajaloo kirjutamise meetodis: toetumises allikatele ja neist saadavatele faktidele ja tõsiasiadele, millest konstrueeritakse ajas (ja ruumis) terviklik, võimalikult ilma vastuoludeta kirjeldus. Paha tihti juhtub, et see kirjeldus ei pea olema kooskõlas mitte ainult ülejäänud kõnealuse epohhi või piirkonna kohta teada olevate faktidega, vaid ka (või ennekõike) kirjutamise ajas ja kohas valitseva ideoloogiaga⁸. Tacituse „Germaniat” on varemgi ametliku ajaloo teenistusse rakendatud: Enn Anupõld on juhtinud tähelepanu 1903. aasta Tsaari-Vene ajalooõpikule, kus „Germaniale” toetuvat vaeste ja metsikute fennide (ja tšuudide) kirjeldust kõrvutatakse arenenumate slaavi hõimude eelkäijatega, kellesse need harimatud hõimud hiljem sulasid⁹. Lennart Mere teos on kooskõlas kontekstiga, mis tahab Eestit ja este näha mitte Venemaa, vaid Euroopa (Liidu?) ajaloolise osana, mis mõjus nõukogude ajal hõbevalge lootuse- või lohutusküirena. Samas on see vastumeelt neile, kes ei soovi end näha Germaania osana juba tuhat aastat enne saksa orjapõlve algust. Küsimusi tekib ka lätlastel-leedulastel, kellel on säilinud koguni hõimunimi *aisciai*, rääkimata merevaigust¹⁰.

Kas või kuidas on ametlikul ajalookirjutusel võimalik te gutseda „erapooletult”? Kui kõik Läänemere-äärsed ajalookirjutajad on oma „eluliste huvide” tõttu erapoolikuna kahtluse all, nagu ka põlised piirkonna „valitsejad” Saksamaa ja Venemaa, kas ei peaks siis pöörduma erapooletute, kauge-

⁸ Kuna nõukogudeaegsed ajalooõpikud on kõigil ilmselt veel meeles, on näited lähiajalooist liigsed.

⁹ A. Sihvart, *Ehdedalt metsikud ja ilgelt vaesed. Kuidas Venemaa ajalooõpik Tacituse najal meie esivanemaid kirjeldas* – Maaleht, 2002, 207, 21.02. Täna Kristi Viidingut, kes mu tähelepanu sellele artiklile juhtis.

¹⁰ Vt K. Buga, *Die Vorgeschichte der aistischen (baltischen) Stämme im Lichte der Ortsnamenforschung*. Leipzig, Streitberg-Festgabe, 1924. Tsiteerinud Inno *op. cit.*, 57.

malt pärit ekspertide poole? Kuid ajaloo kirjutamise ohud ei piirdu valitseva ideoloogia survega, raskusi tekitab seegi, et vastuolulised pisifaktid tuleb paigutada süsteemi, milles esikohale asetuvad suured, epohhiloovad sündmused.

Siin ongi aeg naasta Tacituse juurde. „Germanias” esitatud geograafia tõlgendamise teeb raskeks see, et me ei suuda täielikult kooskõlla viia Tacituse kirjeldust ja kõiki varasemast ja hilisemast ajast teadaolevaid tõsiasi: ikka jääb midagi puudu või üle. See annab uurijatele vabad käed valida oma versiooni toetavaid fakte ning jätta muud detailid ebaolulise-na kõrvale. Oma kontseptsiooni kaitstes tuleb seega loobuda erapooletusest.

Tacitus mainib „Germanias”, et ta toetub teistelt saadud informatsioonile (ptk 1, 2, 4), ning ka ta eluloost ei ole teada midagi selle kohta, et ta oleks tollase Germaania aladele reisinud. Kuid ta ei viita oma allikatele nimepidi (erandiks Julius Caesar, ptk 28, millel on ilmselt poliitilised põhjused¹¹). Nende kindlakstegemine pole üheselt võimalik, sest osa Tacituse võimalikest allikaist, näiteks Pythease 4. sajandi (eKr) lõpust pärinev kirjeldus ja suur osa teisi varasemaid geograafiakäsitusi ei ole säilinud. Säilinud Tacituse-eelsed geograafiad, näiteks Pomponius Mela „Chorographia” („Maakirjeldus”, 1. sajand) või „Germaniast” pisut varasema Pliniuse „Loodusloo” geograafiaraamatud, aga ei käsitle täpselt sama piirkonda. Seega pole täpset eeskujut säilinud. Kasutatud allikatest rasketele kohtadele selgituse otsimine oleks usaldusväärsem tegevus, kui Tacituse teos oleks kompilatsioon. Teost lugedes ja analüüsisides on aga kahtlemata selge, et tegu pole mingist mahukast teosest välja kirjutatud katkendite rea või kreeka geograafi teose valikulise tõlke esitamisega. Tacitus väidab, et ta ta esitab (olguigi teiste käsitluste põhjal) oma seisukohti, mis ei ole alati kooskõlas teiste kirjutajatega (ptk 2.1; 4.1), ning ta teeb seda läbimõeldult ja kavakindlalt (see selgub peatselt teose ülesehitust vaadeldes).

¹¹ Vt nt A. Lill, *Tacitus, Aestii ja eestlased*. – Sirp, 1998, 43, 13.11.

Tacituse tahte teadasaamisel ei aita meid teiste geograafiast kirjutajate teostest faktide väljasõelumine ka seetõttu, et hõimud olid pidevas liikumises (Tacitus mainib, et ta toetub äsja saadud infole, ptk 1.1). Seetõttu tuleks Tacituse tõlgendamisel vähem usaldada ajaloofakte ning toetuda rohkem teose ülesehituse ja Tacituse esitusviisi analüüsile ning lingvistilisest aspektist korrektsele tõlgitsusele.

Tacitus alustab „Germaniat” piiride ja naaberhõimude kindlaksmääramisega. Rooma impeeriumile lähimaks piiriks on Rheini ja Doonau jõed, mis suubuvad vastavalt Põhjamerre (*septentrionali Oceano*) ja Pontosse ning eraldavad germaani hõime gallidest, reetidest, pannooplastest. Seejärel tulevad (idapiiril) mäed ja vastastikune pelg, mis jäävad piiriks sarmaatlaste ja daaklaste hõimudega, ning lõpuks maailmameri. Sissejuhatusese järgnev osa (ptk 6-27) on pühendatud germaanlaste kommetele ja tavadele üldiselt, edasi toimub alguses etteantud piiride täitmine hõimudega, mõnel juhul ka nende kombeid kirjeldades. Kogu teose vältel on pidepunktideks eelkõige Rhein ja Doonau (ptk 41.1), aga ka maailmameri ja mõned mäeahelikud ning Hercynia mets. Uurijad on õigusega osutanud loendamise suuna õige tõlgendamise tähtsusele¹². Seda, mis järjekorras hõimud esitatakse, näete kaardilt (vt joonis 1 artikli lõpus). Germaania jagab Tacitus läänepoolseks (ptk 30-34, vt ka ptk 35.1), põhjakaares ilmameriga piirnevaks (ptk 35-37) ja sveebide alaks (ptk 38-46). Iga osa puhul alustab ta loendit uuesti kindlalt teadaolevate punktide – Rooma impeeriumi – lähedusse naastes ja siis jõgede voolusuunda, mereranda või mäeahelike kulgemist järgides edasi liikudes.

Esimesed 12 nimetatud hõimu või hõimurühma on Tacituse ajaks kas kadunud või alistunud Rooma impeeriumile, tegelik Germaania hõimude loend algab Hercynia metsa juures kattidega (kaardil nr 13, ptk 30). Edasi loetleb Tacitus Rheini voolusuunda järgides Lääne-Germaania hõime (nr

¹²Vt nt Lill, *op. cit.*

14-21, ptk 32-34) ja liigub siis rannikut pidi itta kuni kimbriteni (nr 22-25, ptk 35-37). Oluline on hõimude naabus, sest edasilikumine toimub piirnevate hõimude kaupa, ent arvesse tuleb ka hõimu suurus: loendamise suuna puhul võidakse naasta varasema suure hõimu juurde (nt kattide ja haukide naabrite heruskide ning fooside puhul muudab Tacitus loendamise suunda, naastes alles nende mainimise järel ookeani kaldale, kus elavad kimbrid, ptk 36-37). Kuna uued tulijad asetatakse alati suhtesse eelnevalt nimetatutega, tekivad kaardile omalaadsed triibud. Keerulisim on Tacituse lugeja jaoks arusaamine seal, kus puuduvad kindlad piiritähised: Germaania sisemaa metsadesse peitunud sveebi hõimude puhul, mille üleslugemine algab jälle lähemaist ja tuntumaist (semnonitest ja langobardidest), kaugenedes seejärel taas Rooma riigi piiridest (*in secretiora Germaniae porrigitur*) (nr 26-34, ptk 38-40). Seejärel naaseb Tacitus impeeriumi piirialadele ja järgib Doonau sängi, andes esmalt piiriäärsete hõimude rea (nr 35-38, ptk 41-42) ja siis nende „seljatagused” rahvad (*terga claudunt*, nr 39-42), liikudes nende juurest edasi taas läbi metsade maailmamere suunas (nr 43-49, mõlemad ptk 43) kuni gootideni.

Trans Lugios Gotones regnantur, paulo iam adductius quam ceterae Germanorum gentes ... protinus deinde ab Oceano Rugii et Lemovii... Suionum hinc civitates, ipso in Oceano ... Trans Suionas aliud mare, pigrum ac prope immotum, quo cingi claudique terrarum orbem... ergo iam dextro Suebici maris litore Aestiorum gentes adluuntur... , quibus ritus habitusque Sueborum, lingua Britannicae propior. ... Suionibus Sitionum gentes continuantur. ... Hic Suebiae finis. Peucinatorum Venethorumque et Fennorum nationes Germanis an Sarmatis adscribam dubito. ... Venethi ... inter Peucinos Fennosque silvarum ac montium erigitur ... cetera iam fabulosa.

[Teispool luuge valitsetakse goote, pisut eemal võrreldes teiste Germaania rahvastega ... veel edasi Oceanusest alates on ruugid ja lemoovid ... Siitpeale (on) svioonide asualad, otse Oceanuse keskel ... Teispool svioone on teine meri, laisk ja peaaegu lükumatu, mis ümbritseb ja piirab maaketast ... Aga juba paremat

kätt Sveebi mere kaldal asuvad estid, ... kelle tavad on lähedased sveebidele, keel aga meenutab Britannia keelt. ... Svioonidega aga piirnevad sitoonide hõimud ... Siin on Sveebimaa lõpp. Ma pole aga kindel, kas arvata peukide, veneetide ja fennide rahvad sarmaatide või germaanlaste hulka ... Veneedid tungivad peukide ja fennide vahel metsade ja mägede vahelt välja ... Muu aga on juba muinasjutt.]

Gootidest alates oleme ebakindlal pinnal. Tacitus ei maini, et nad piirneksid merega, seega jääb mereäärsete rahvaste roll ruugidele ja lemoovidele, kes asuvad *protinus deinde ab Oceano* (nr 50–51, ptk 44.1). Ptolemaiiose informatsioonile toetujad ning mainitud ilmamerd Oceanust Läänemerena tõlgendajad on need hõimud paigutatud Oderi ja Visla vahele või Visla alamjooksule ning fraasi on soovitatud mugandult tõlkida 'vahetult Oceanuse, s.o Läänemerega piirnevalt'¹³. Meri tõlgib 'ulgumere rannikul'¹⁴. Aga miks ütleb Tacitus ikkagi sõnasõnalises tõlkes, et hõimud asuvad 'edasi veel eemal *Oceanusest alates*'¹⁵? Seletuse annab järgnev tekst. Edasi mainib Tacitus nimelt svioone, kelle asualad järgnevad, *ipso in Oceano* 'Oceanuses eneses', seejärel aga räägib svioonide taga (*trans Suionas*) olevast teisest, laisast merest (*mare pigrum* 'ist)¹⁶, ning siis hüppab oma kirjelduses tagasi (*ergo iam*) enne svioone paikneva sveebi mere (ehk Läänemere) juurde (kuna svioonid on suurem ja selgemalt määratleva asukohaga hõim, mainitakse neid varem). Sveebide mere paremal kaldal (siin peab arvestama, et geograafiliste

¹³ A. Gudeman, *P. Cornelii Taciti De Germania. Erklärt von A. Gudeman*. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1916, 219; hiljem W. Reeb, *Tacitus. Germania. Herausgegeben und erläutert von W. Reeb*. Leipzig und Berlin, B.G. Teubner, 1930, 67; Anderson, *op. cit.*, 203.

¹⁴ L. Meri, *Hõbevalgem. Reisikiri Suurest Paugust, tuulest ja muinasluulest*. Tallinn, Eesti Raamat, 1984, 152.

¹⁵ Vt ka Tacite, *Vie d'Agriola. Traduit et présenté par Anne-Marie Ozanam. La Germanie. Traduit par Jacques Perret. Introduction et notes par Anne-Marie Ozanam*. Paris, Belles Lettres, 1997, 153.

¹⁶ See esineb ka Tacituse *Agriola* 10.6, viimseima tuntud ala, Thule läheduses.

määratluste puhul viitab *dextro* põhja orienteeritud vaataja-kaardilugeja paremale käele¹⁷) asuvad estid¹⁸, svioonide järel aga omakorda suitoonid (see väike hõimukild, kelle kohta Tacitus palju rääkida ei tea, jäetakse loendi lõppu). Seejärel lõpeb Germaania ning algavad piiritagused hõimud (fennid, veneedid, peukid), kellest Tacitus ei tea, kas nad kuuluvad juba sarmaatide hulka või mitte (ptk 46.1).

Kui eeldada, et Tacitus kasutab ladina keelt juhuslikult, siis võiksid *Oceanus* ja *mare* mõlemad tähistada Läänemerd, mitte vastavalt ilmamerd ja mingi alaga piirnevat merd. Miks aga peaks ta kogu maailma piiravat ilmamerd tähistavat sõna *Oceanus* siin kasutama sisemere kohta (teist sisemerd, Pontost tähistab tal *mare*, vt ptk 1.2)¹⁹? Kui eeldada, et eristus ei ole juhuslik, saame järgneva pildi: sisemaalt gootidest edasi minnes asuvad *ilmamerest* alates ruugid ja lemoovid. See-ga võiks arvata, et nende asuala ulatub Läänemere Atlandi-poollest osast alates Oderi ja Visla suudme suunas. (Mere ja Ookeani piirile, Jüüti poolsaarele paigutatakse tavaliselt kimbrid, kelle juurde Tacitus eelneva loenduskorra ajal ilmamereni jõudes pidama jäi, seega oleks rannikurahvaste loendamisel siit loogiline jätkata.) Juba ilmameres eneses

¹⁷ Nii on Pliniuse ja Pomponius Mela geograafiliste määratluste puhul, need on ka ainsad *Thesaurus Linguae Latinae* elektroonilises korpusel leiduvad tekstikohad, kus määratlus *dextro* esineb geograafia kontekstis (see ei kehti aga jõgede puhul, kus parem ja vasak eristatakse voolusuuna suhtes vaadatuna).

¹⁸ Lennart Mere tõlge sellest kohast – 'Siitpeale algavad svioonide kogukonnad, muist ka saartel' – aitab nihutada osa Tacituse muinasrootslasi Läänemere idakaldale, Ahvenamaale ja Edela-Soomes saartele, seega tunduvalt rohkem põhja poole, ning näha svioonide taga olevas meres Soome lahte. Seeläbi paigutuksid aga ka järgnevad estid rohkem põhja poole, praeguse Eesti aladele (Meri, *op. cit.*, 152, 154-155). Kahetsusväärne tõsiasi on aga, et Tacituse tekstis ei ole midagi, mida annaks tõlkida-tõlgendada kui 'muist ka saartel'.

¹⁹ Ptk 2.17 on samuti eristatud *exterior Oceanus* 'ilmameri' ja *ignotum mare* 'tundmatu meri' (mis viitab tundmatule merealale üldse), ka ptk 45.4 ja 45.7 on sõna *mare* kasutatud üldises 'merele' (vs maismaa) viitavas tähenduses.

(selle piiril) aga asuvad svioonid, kelle taga (põhjas, läänes?) on nn laisk, peaaegu liikumatu meri ja ees sveebide meri (Läänemeri).

Mida annab meile see asetus? Estide kindlama paigutuse Läänemere kaguossa. Kuna Tacitus ei nimeta nende hõimude puhul ühtki jõge kindla piirina, pole välistatud, et estide või fennide puhul on tegemist üldnimemega ja et nende asualade hulka on arvatud ka nende põhja- või lõunapiiril asunud alad, kuhu jääb ka tänapäeva Eesti²⁰. Ometi on nende asuala kese, millele Tacitus viitab, gootide ja svioonide vahel Sveebi mere idakaldal, sveebide maa äärel ja Sarmaatia piiril²¹. Nii-sugune analüüs näitab ehk ka allikate kriitilise lugemise ja ülelugemise vajalikkust. Kuidas võiksid jõuda kokkuleppele filoloogid, kes nõuavad täpset tõlget ja lugemist, ning ajaloolased, kes tõlgendavad sõnu teadaolevaist faktidest lähtudes? Ma ei tea. Tean siiski, et filoloogina ajalootekste lugedes ei saa ma läbi ajaloolaste ja arheoloogide uurimistöö tulemus-teta. Ehk võib ka nendel keeleinimestest pisut abi olla, kas-või ainult hoolikama ja erapooletuma uurimise nimel.

²⁰Vt ka Lill *op.cit.*, Palmaru *op.cit.*

²¹Kui see asuks tänapäeva Eesti aladel, peaksime antiikaja geograafias Sarmaatiale uue koha leidma (estidest põhjas ega kirdes ei oleks selle-le piisavalt ruumi), mis on ehk isegi Lennart Mere taolise julge mani-puleerija jaoks liig.

Joonis 1. Tacituse Germaania kaart.

Marge Käsper

Tartu Ülikool, prantsuse filoloogia

INTERSEMIOOTILISUS KUNSTIKRIITIKA TÕLKIMISEL: IMPRESSIONISTIDE JUHTUM¹

Mõiste *intersemiosis* märgib semiootikas eri koodide või märgisüsteemide koostoimet või teksti ühest märgisüsteemist teise ülekandmist. Näiteks kirjandusteose ülekandmine muusikasse, muusikateose kujutamine maalina või muud sellesarnast. See tähendab, et ühele märgisüsteemile rajatud tekst (maal, kirjandus- või muusikateos) kantakse üle ehk siis *tõlgitakse* (tõlkimise laiemas mõistes) teisel märgisüsteemil põhinevasse teksti või siis toimivad need koodid paralleelselt. Intersemiootilisi suhteid võib uurida sõna ja pildi vahel kirjandusteoses (K.Vonneguti romaanis „Tšempionide eine”²), samuti sõna ja helilis-visuaalsete kujundite vahel mõnest raamatust vändatud filmis (huvitavaks näiteks võiks olla Tolkieni kuulus raamat „Sõrmuste isand” ja selle ekrani-seering), maali jäljendamisel muusikas (Čiurlionis), muusika „jälje” puhul muusikakriitikas³. Meie postmodernses, interdistsiplinaarses maailmas, kus vaid-verbaalne sõnum on tihti taandumas kõikvõimalike multimodaalsete sõnumite ees, on taolist intersemiootilist eri koodide koostoimet ning ülekandmist ja ülekandumist pea kõikjal. Keele- ja lingvistika-

¹ Üle loetud versioon detsembrist 2003.

² K. Kotov, *Intersemiootilised mehhanismid sõnas ja pildis* rmt-s *Kultuuritekst ja traditsioonitekst*. Tartu Ülikool, 2000.

³ P. Torop rmt-s R. Veidemann, *Tõlkimine kui avastamine* rmt-s *Kultuuritekst ja traditsioonitekst*. Tartu Ülikool, 2000.

keskne strukturalismiajastu on selja taha jäämas, ning iseäranis on sõna viimasel ajal oma mõjujõudu pidanud loovutama visuaalsetele vahenditele, nii et mõningate autorite arvates oleks põhjust rääkida lausa 20. sajandi lõpu „pildilisest pöördest”.

Siinkohal panen ette rakendada *intersemiosise* mõistet ja uurimistemaatika ühele enda läbiviidud ettevõtmisele. Nimelt on ettekande aluseks üks praktiline töökogemus: mõne aja eest sai minu juhendamisel⁴ tõlgitud kogumikutäis Pariisi ajakirjanduses 1874. aastal impressionistlike kunstnike esimese näituse puhul ilmunud tekste⁵. Tõlkimise ajendiks oligi õigupoolest huvi jälgida, kuidas toimivad neis tekstides intersemiootilised suhted visuaalse ja verbaalse koodi vahel – kunstikriitika iseenesest koosneb ju sõnadest, mis kuuluvad lingvistilisse koodi, samas kui kunstiteos ise esindab visuaalset koodi. Meid huvitas, mil viisil on kriitik maali *sõnastanud* – mida oluliseks pidanud, milliseid sõnu valinud jne – ja kuivõrd on kirjutatud teksti edukaks mõistmiseks vajalika kirjutise ajendi, visuaalse impulsi kogemine? Kas see kergendab või hoopis komplitseerib kirjutatu mõistmist? Oma ettekande esimeses osas toongi näiteid selle kohta, kuidas kõnealuste taieste nägemine tõepoolest elavdab ja kergendab kirjutatu mõistmist, ettekande teises pooles toon aga, vastupidi, mõningaid näiteid selle kohta, kuidas need inter-

⁴ Tegemist oli fakultatiivse seminariga Tartu Ülikooli prantsuse filoloogias osakonnas (2000–2001), mis sai teoks õigupoolest kunsti huviliste tudengite endi initsiatiivil.

⁵ Ph. Burty väljaandes „La République française”, 16.04.1874 ja 25.04.1874 – tõlk. Mari Normak; L. de Lora väljaandes „Le Gaulois”, 18.04.1874 – tõlk. Iren Carballeira; J.Prouvaire väljaandes „Le Rappel”, 20.04.1874 – tõlk. Elin Mürk; L.Leroy väljaandes „Le Charivari”, 25.04.1874 – tõlk. Gudrun Ojasalu; E. Cardon väljaandes „La Presse”, 29.04.1874 – tõlk. Linda Mitshkevits; J. Castagnary väljaandes „Le Siècle”, 29.04.1874 – tõlk. Triin Ploom; M. de Montifaud väljaandes „L'Artiste”, 1.05.1874 – tõlk. Dagmar Hallmägi; E. Chesneau väljaandes „Paris-Journal”, 7.05.1874 – tõlk. Tiina Vahtras.

semiootilised suhted asja hoopis keerulisemaks võivad ajada ja isegi kirjutatu üleinterpreteerimist põhjustada.

Terminoloogilistest raskustest on alati võimalik üle saada kas siis ise teemat lähemalt uurides või spetsialistidelt nõu küsides⁶ – sel juhul laheneb probleem niipea, kui vastav eesti keeles kasutatav termin on leitud. Kuid enamasti pole küsimus mitte ühes ega kahes oskussõnas (nagu näiteks *esiplaan*, *modelleerima* vms), vaid pigem **teatavas väljendusviisis**, mis on iseloomulik vastavale diskursusele. Meie tekstides oli selleks „sõnastamatu sõnastamine”, visuaalsuse verbaalne väljendamine ja olgugi et kriitiku eesmärgiks ei ole kunagi visuaalse täpne verbaliseerimine (isegi peamiselt küll kirjanduse mängumaale jääv *ekfraas* ehk visuaalse kujutamise verbaalne kujutamine⁷ ei anna päris algimpulsiga võrreldavat tulemust), peab ta visuaalsest referendist rääkides sellele siiski nii või teisiti viitama. Ja nii kerkibki tõlkija ette **visuaalse info** vajalikkuse küsimus. Tunduvalt lihtsam on teises keeles, olgugi et samalaadse koodi abil, s.o sõnades, väljendada, mida tähendab näiteks „*modelé dans une pâte épanouie, avec une touche grasseyante* ‘jäädvustatud lopsakasse värvikihti veidi karvaste pintslilöökidega’, kui pilt sellest „värvikihti jäädvustatud kujust” on silma all (loomulikult veidi suuremas formaadis kui siia lisatud pildil).

⁶ Tahaksin tänada Tartu Ülikooli kunstiajaloo professorit Jaak Kangilaskit, kes meie tõlked üle luges (üks eksemplar tõlgetest on nüüd olemas ka selle osakonna raamatukogus); samuti tollal prantsuse filoloogia osakonnas õppinud kunstiajaloolast Gudrun Ojasalu, kes oli seminari üks initsiaatoreid.

⁷ Vt V. Sarapik, *Keel ja kunst*. Tartu, Oxymora, 1999, 268–272.

Joonis 1. Renoiri „Loož”

See kõrgemast seltskonnast võetud kuju on jäädvustatud lopsakasse värvikihti veidi karvaste pintslilöökidega. [...]

M. de Montifaud, „L'Artiste”, 1. mai 1874

Sama teksti jätkust võib tuua näite ka selle kohta, et tihtipeale oli lihtsaimategi üht või teist visuaalset nüanssi kirjeldavate omadus- vm sõnade adumisel abi visuaalsest allikast endast. Näiteks meenutas tolle teksti tõlkija, et väljend „naise kassilik välimus” (*apparence féline*) tundus talle niisama, „kuivalt” tõlkides üsna veider ja arusaamatu. Nüpea aga, kui ta oli näinud maali, mida see kirjeldas, jõudis ta äratundmisele, et jah, see on täpselt see!

See kõrgemast seltskonnast võetud kuju on jäädvustatud lopsakasse värvikihti veidi karvaste pintslilöökidega. Silmades, mis nõnda liikumatute silmalaugude raamistusse on paigutatud, on sära ja otsekui klaasi habrast tugevust. Juuksed heidavad meelekohtadele ja laubale kuldse kuma ning pintsel on seda pikka punakat siidi meisterlikult kähardanud. Hallikas-lillakas mustatriibuline kleit annab viimase lihvi noore naise kassilikule välimusele, valgeis kindais käed puhkavad kanga pehmete voltide vahel ning pärlikee sätenud libiseb sillerdava peegeldusena kaela pimjasse valendusse.

M. de Montifaud, „L'Artiste”, 1. mai 1874

Värvi- ja muljenüansside sõnastamise mure kõrval tekib viisuaalse infoga seotud probleeme kahtlemata ka **maali kompositsiooni** kajastavate kirjelduste puhul. Kui maalil on kujutatud vaid üht või kaht figuuri või kui kompositsioon on suhteliselt lihtne – või kui seda on väga lihtsalt kirjeldatud –, on seda võimalik ette kujutada, aga niipea, kui on tegemist taoliste kirjeldustega nagu järgnev Marc de Montifaud' kirjutis *Modernne Olympia* kohta, tekib – eriti võõrkeelsest! – kirjatekstist arusaamises huvides otsemaid soov ka maali ennast näha.

Ilma maali nägemata või hästi tundmata oli järgnevas tekstis üsna raske selgeks teha, millele viitab ja kuidas omavahel suhestub kogu see ilmutuslik sõnavara (*fantastiline figuur, demon, himur nägemus*):

Fantastilise figuuri ees, mis ilmub justkui meelemürgi pruukija oopiumitaevasse, arvas pühapäevapublik kõige kohasemaks irvitada. See on ilmutus natukesest roosat värvi ning alasti ihust, mida mingi demon manab vaataja silme ette sombusesse taevasse, kus see tükike paradiisi kummastub nagu himur nägemus – peab tõdema, et see lõi hingetuks ka kõige söakamad ning härra Cézanne'i ei peeta enam muuks kui hulluks, kelle pintslit on juhtinud *delirium tremens*.

M. de Montifaud, „L'Artiste”, 1. mai 1874

Joonis 2. Cézanne'i „Modernne Olympia”

Visuaalsest infost on seega verbaalse koodi mõtestamisel kahtlemata abi. Nii nagu mis tahes valdkonna tundmisest seda puudutava teksti tõlkimisel! Kuid maali (või selle reproduktsioonigi) nägemine viib meid ka teksti kirjutamise situatsioonile lähemale – sest kriitika on kahtlemata kirja pandud kas siis otseselt maale vaadeldes või vähemasti on visuaalne mulje kriitikul värskelt mälus olnud.

Aga siit algavad ka probleemid. Esimene ja peamine probleem on see, et viidatav teos pole alati enam leitav. Nende kunstnike tööd, kes ka tänapäeval tuntud on, on muidugi kunstiraamatutest või kunstile pühendatud internetiportaalidest⁸ kergemini leitavad. Ent peale Monet', Renoiri, Degas' ja Sisley osales näitusel veel kakskümmend kuus kunstnikku – kokku oli osalejaid kolmkümmend – ja kõigi tundus ega teosed pole sugugi tänapäevani säilinud. Seega oli tekstides paratamatult viiteid ka sellistele teostele, mida tänapäeval enam ei ole võimalik leida.

Tõsiasi, et kunstniku nimi on tänapäeval enam-vähem tuntud, ei taga muuseas samuti veel selliste otsingute edu. Iseäranis impressionistlike kunstnike puhul, kelle teoste mõte seisneski ühe ja sama objekti kujutamises erinevas valguses ja eri hetkedel. Seepärast on olemas näiteks võimas Degas' maalide seeria, millel ta kujutab tantsijannasid laval, ja kui osundused tekstis pole täpsed, ei ole üldsegi lihtne otsustada, millisest nende teoste seas tekst räägib.

Näiteks kirjeldab härra Jean Prouvaire 20. aprillil 1874 *Le Rappelis* Edgar Degas' maali „Ooperiteatri-stseen” (*Scène de l'Opéra*):

---

⁸ Trükistest kasutasime enim: R. Katz, C. Dars, *The Impressionists in Context. The Great Works and the World That Inspired Them*. New York, Crescent Books, 1991; *L'Impressionnisme, 1874, une exposition*. Editions de l'Amateur, 1996;

internetiportaalidest N. Piochi koordineeritavat Webmuseumi: www.ibiblio.org/wm/paint/auth/ (20.09.02).

Hr Degas' *Ooperiteatri-stseen (Scène de l'Opéra)*, mis vaatab üht balletistseeni kulisside vahelt, on õnnestunud maal, millel tõetruudus ei välista sarmi.

Vaid vaevu on näha esimese looži punakuldset serva; arlekiini mantli taga mähkub punasesse salli üks taustatantsijanna; külgedel ootavad figurandid – ühed rohelised, teised roosad –, *que dépassent les chapeaux d'hommes* 'kelle üle kõrguvad meeste kübarad', oma lavalemineku aega, samal ajal kui laval tõstab esimene tantsijanna sirgelt ühe jala varvastel seisdes üles teise jala ning langetab oma peenikesed pikad käed, et need viimase akordi saatel reveransi tehes ümaralt kokku tuua. Iseäranis see väike kuju on suurepäraselt välja joonistatud, kunstniku käega maalitud....

Maali nime on mainitud, kirjeldus on üsna üksikasjalik, me teame dateeringut, seega ei tohiks olla raskusi teose tuvastamisega. Ometi andis see lõik alust väga erinevateks tõlgendusteks ning terveks mitmejärguliseks juurdluseks, mille käigus oli mul ühtlasi rõõm kasutada väljapaistva holmesoloogi Francis Segond'i⁹ abi, kes andis mulle informatsiooni, mis mul puudus, ning keda ma samuti tahaksin süinkohal tänada.

Kõik sai alguse „meeste kübaratest”. Esimese lugemise käigus arvasime loomulikult, et ooperietenduse kontekstis tähistab süntagma *meeste kübarad* publiku seas viibivate peente härrade torukübaraid, aga kuna need pidid „kõrguma figurantide üle”, pidi neid olema nähtud üsna eripärasest vaatepunktist. Et saada paremat aimu sellest, mida maal kujutab, püüdsime kirjeldatud pilti üles otsida. Ainus maal meile kättesaadavate materjalide seas, millelt võis leida publikut tänava tantsijanna, keda mõlemalt poolt ümbritsesid mitmesugust värvi figurandid ning veel keegi – taustatantsijanna? – mingisuguse punase salliga, oli niisugune:

⁹ Holmesoloogia ja F. Segond'i kohta vt <http://www.baker-street.org>

Joonis 3. Degas' „Tantsijanna”

Esiplaanil on tantsijanna, kahel pool tema kõrval figurandid, keegi punase salliga... ning asjad, mis võiksid hea tahtmise korral kuidagimoodi sarnaneda kübaratega... Pigem on need küll päikesevarjud, aga kes teab, inimese pilk, kes püüab kirjutada huvitavalt, võib ehk neid näha väga kummalisel viisil...?

Ning saamegi üsna riukliku intersemioloogilise juhtumi: esimeses ahaa-efekti pimestuses jäi ilmselge tõsiasi – et maal pärines 1877. aastast! – märkamata ning teatud potentsiaaliga tingimustes leidis aset verbaalse keele märkide *ümbert motiveerimine mõningate* tingimustele vastavate pildiliste märkide kaudu. Ma selgitan seda loogikat.

Ütlesin ülalpool *mitmesugust värvi* ning mitte *rohelist* ja *roosad*, sest kõik, kel on olnud tegu reproduktsioonidega, nõustuvad, et kunstiraamatus nähtud värvinüansse ei või kunagi usaldada – värvid võivad sedavõrd teiseneda, et teoste koloriit muutub täielikult. Seepärast võib reproduktsioonil nähtud oranž originaalis vabalt olla roosa, rääkimata sellest, et sinine võib olla roheline. Ainus selge ja silmnähtav põhivärv punane on täiesti olemas, ehkki punane kangas, millesse figurant on enam-vähem tervenisti mässitud, sarnaneb pigem mantli kui õlasalliga. *Arlekiini mantel* jääb veidi mõistatuslikuks, aga muidu maali kompositsioon enam-vähem klappib.

Jäävad veel *meeste kübarad*. Kas need peavad olema tin-

gimata torukübarad? Õieti ei ole ju võimatu tõlgendada oranže asjandusi maalil kübaratena, sest Larousse'i (1998) definitsioon ütleb: „kübar – väga erineva kuju ja tegumoega peakate, mida kannavad õues nii mehed kui ka naised”. Nii et olgu vorm milline tahes, tegu võib olla kübaraga... Nii toimiski intersemioologia äraspidiselt ning teatud potentsiaaliga tingimustes tõlgendati päikesevajje kübaratena.

Tahaksin siin osutada oma peamisele uurimisalale – lingvistikale: kui seletusse jääb „auke”, aga potentsiaalseid lahendust pakkuvaid elemente leidub, võib **rahvaetümoloogia** luua täiesti usutavaid, ehkki faktide poolt kinnitamata selgitusi. See on kalduvus sooviks omistada tuttav vorm või tähendus tundmatule või vähetuntud terminile, et anda sõnale suurem semantiline läbipaistvus. Näiteid: ingl. k. *country dance* tähenduses ‘kontratants’ või pr. k. *rentrer en catimini*, tegelikult ‘naasma hilja ja salaja’, ekslikus tähenduses ‘naasma kella nelja ja kesköö vahel (*entre quatre et minuit*)’¹⁰.

Tõlge oli lõpetatud – tõlkisime *meeste kübarad* „suurteks mütsideks” ning viga oleks jäänudki märkamata, kui meie töö avalikkuse ette toomine ei oleks lasknud seda avastada. Inimene, kes veale tähelepanu juhtis, eksis muide algul omakorda, kuid ta „süttis” soovist probleemisse selgust tuua ning õige maal leida.

Esimene maal, millele ta kõigepealt mõtles, on toodud joonisel 4:

Joonis 4. „Operitantsijannad”

¹⁰ <http://momiji.arts-dlll.yorku.ca/corbett/feb8.html> (30.01.03)

Vaatepunkt on „kulisside vahelt”, „esimese looži punakuldne serv” on samuti olemas, on tantsijad ning publiku seas võib näha meeste kübaraid. Kuid maal pärineb 1878. aastast.

Mille siis pani noor Degas välja 1874. aasta näitusele?

Ühest Émile Zola kirjutisest väljaande *Le Sémaphore de Marseille* 18. aprilli numbris 1874 saame teada, et Degas'l oli 1874. aasta näitusel vähemalt kaks tantsustseene kujutavat maali¹¹. Samuti 1874. aasta aprillis dateeritud kirjas täpsustab ta: „Hr. Degas, kes on teiste hulgas välja pannud „Balletiproovi laval” ühe lõuendina, mis mulle muljet avaldasid.”

Joonis 5. Degas' „Balletiproov”

Selle teose kirjeldusega on taas vastavuses vaade „kulisside vahelt”. „Esimese looži punakuldne serv” on ka olemas, samuti „ühe jala varvastel” seisev tantsijanna. Mõistatuseks

¹¹ „Lahkun sellelt näituselt ning võin vaid aplodeerida nende maalikunstnike ja skulptorite õnnestunud julgustükile, kes püüdmata protesteerida reglementeeritud salongi vastu, on arvanud, et piisab omavahelisest arusaamisest, et tutvustada end publikule ning sõlmida suhteid ostjatega. [...] Juhin teie tähelepanu veel hr Degas' etüüdidele tantsijannadest...”

jäävad aga arlekiini mantel ja punane sall. Ning kas meeste kübarad, mis kõrguvad figurantide üle, võivad asuda maali tagaplaanil vasakpoolse tantsijaterühma taga pooleldi dekoratsioonide varjus? ... Värvid, nagu ma ütlesin, on reproduktsioonidest kõnelemisel õrn teema. Sama lugu on teoste pealkirjadega. Meie tekstides nimetatakse ülalpool toodud Renoiri maali kas „Loožiks” või „Eeslavaks” Pealkirju võivad sageli panna kataloogide koostajad, teosed võivad oma elu jooksul ka nime vahetada... Seega, teose nimetamine tekstis „Operiteatri-stseeniks” ning maali nimetamine „Balletiprooviks laval” ei ole erilises vastuolus.

Nii et kui leida midagi, mida vaadata arlekiini mantlina, võib peaaegu olla selle maali poolt...

Hilisem kontrollimine Degas' teoste kommenteeritud näitusekataloogist¹² annab teada, et sel näitusel oli Degas'l väljas 10 tööd, mille seas meid huvitavasse temaatikasse kuuluvad

- Nr 54 – Tantsueksam teatris,
- Nr 55 – Tantsutund,
- Nr 56 – Kulissidetagune,
- Nr 60 – Balletiproov laval.

Me tunneme maale number 60 ja 54, üle jäävad 55 ja 56. Pealkirja järgi võiks „Kulissidetagune” sobida sellega, mida otsime. Kuid kahjuks pole seda maali kataloogis ega ka kuusagil mujal. Ei ole seega võimalik kontrollida, kas see teos kuuluks meie sõnalise kirjeldusega halvemini või paremini kokku...

„Nii lõpebki, mu kallis Watson, see üsnagi pettumustvalmistav juurdlus :)” lõpetas uurimise mu holmesoloogist sõber.

¹² *Le catalogue raisonné des oeuvres de Degas* väljaandes P.-A. Lemoisne, *Degas et son œuvre*, tomes I-IV, éd. Paul Brame & C.M. de Hauke. Paris, 1946. Kataloog on kahjuks lünklik selles osas, mis puudutab Sõltumatute (hilisemate impressionistide) esimese näituse aega (I kd, lk 96 jj + märkus lk 119).

Hüva, tunnistagem, et meie informatsioon ei võimalda kirjeldatud maali täpselt tuvastada, kuna viimane teos on kas mõnes erakogus¹³ või päriselt kadunud. Tegu on siis vahest **asetekstiga**, „verbaalse jäljega“, teosest, millest pole enam järel muud kui kirjeldus(ed) või ka vaid nimi kataloogides, teost ennast aga pole enam võimalik näha. Kunstiajalugu tunneb paljusid kirjeldusi teostest, mida endid aga säilinud pole. Kui kirjeldatav teos eksisteerib, on kirjeldav tekst vaid *kaastekst* ja alati on võimalus uurida originaali, kui aga originaal enam leitav pole, esindabki teda ainsana *asetekst*. Sellisel juhul saab kirjeldav tekst lisaväärtuse ning hea tõlge on selle võrra tähtsam, ehkki keerulisemalt teostatav.

Lõpetuseks üks teine näide „kübaratest“, sedapuhku ühestainsast, daamile kuuluvast. Juhtum on märksa tüüpilisem kui eelmine – maal on küll tuvastatud, kuid selle vaatlemine tekitab segadust ning raskendab nii isegi sõnalise teksti tõlkimist.

Sama härra Jean Prouvaire ütleb, et preili kübar Renoiri maalil „Pariisitar“ on „*presque sur l'oreille*“. Sõna-sõnalt tõlkides saame „peaaegu kõrva peal“, aga kui mõtlema hakata, mida selline kirjeldus õigupoolest tähendab, tekib küsimus, kui palju on *peaaegu*. Kas pool kõrva on kaetud, kübar on 45° viltu? 30°? Või hoopis 15°? Semantiliselt on *peaaegu* üsna lähedal saajale protsendile, nii et enamus kõrvast peaks kübara all peidus olema. Kui aga pilti vaadata, on preili kübar, ma ütleksin, isegi üsna otse ja kõrvade kübara alla peitmisest pole juttugi.

Nii et kerge dissonants verbaalse ja visuaalse väljenduse vahel? Ja mida nüüd tõlkija sellisel puhul peaks tegema? Kui ta teeb täpse tõlke sõnalisest tekstist, siis satub tõlke lugeja maali nähes segadusse. „Korrigeerida“ kriitiku väljendust ja öelda, et kübar on ilusasti otse? See oleks üsna koomiline ja, mis veelgi halvem, see läheks vastuollu kirjutise autori nägemusega, kes millegipärast on tahtnud kirjeldada seda pilti just nõndaviisi.

¹³ Sõltumatute kataloog väitis, et see töö kuulub Rouard'ile. Kuid on raske ütelda, kas see on ikka veel Rouard'i perekonna valduses (Denis' ja Annie Rouard'i fondis), kusagil mujal või hävinud.

Ma arvan, et ilmselt pole küsimus üldse mitte selles, kas kõrv on kübara alt väljas või kübara all peidus, vaid hoopis selles, et kübaral on suur osa selles, et daam näeb kirjutaja arvates välja „julgelt koketeeriv” (*d'une coqueterie téméraire*).

Siinkohal puutume me võib-olla kokku ka juba ühe teise intersemiootilisuse aspektiga: eri arusaamadest ja suhtumistest moodustub kood, mis on omane ühele või teisele ajastule ja/või kultuurile. Võib-olla meie, kes me oleme näinud 20. sajandi kõikvõimalikke moevoole ja -stiile, saame teistmoodi aru sellest, mis on kübarast rääkides „peaaegu kõrva peal”, kui 19. sajandi lõpupoole inimesed?

Igatahes ongi tõlkija ebalus siinkohal tingitud visuaalse ja verbaalse koodi koostoimest. Õigemini antud juhul nad väga hästi koos ei toimi, üht tuleb eelistada teisele. Kui lähtuda rohkem verbaalsest tekstist, võiks tõlkida näiteks: „kübar on julgelt viltu”, kui aga visuaalset allikat arvestada, tuleks pigem tõlkida: „kergelt kõrvale kallutatud”. Viimane variant kahandab küll prantsuskeelse *presque* semantilist väärtust, aga peaks siiski vihjama, et kübar on tavapärasest veidi erinevas asendis, ja lisaks võiks selles alliteratsiooniga rütmistatud fraasis – *kergelt kõrvale kallutatud* – peituda ka elegants, mis oleks seostatav preili koketeeriva hoiakuga...?

Need olid vaid mõned näited meeldivast harjutusest, mida võib pakkuda visuaalse ja verbaalse koodi kõrvutamise. Mõistagi pole see tõlkimisel ainus kriteerium, visuaalsusele viitamisele lisanduvad viited kontekstile, teksti enese retoorika¹⁴, lugeja taust-ruum jne, mis kõik kokku moodustavad põneva kooskõla, mida ma ka *tõlkepolüfooniaks*¹⁵ olen nimetanud. Intersemiootilisus muudab teksti mitmekihilisemaks ja pakub ainest nii verbaalse kui ka visuaalse üle arutlemiseks.

¹⁴ Vt M. Käsper, *Rhétorique de la critique des impressionnistes : contrastes renforcés, ambiguité et „l'explosion” culturelle* – *Studia Romanica Tartuensia*, Tartu Ülikool, 2004.

¹⁵ M. Käsper, *Sur des propos à propos des impressionnistes – traduire la critique d'art, exposé au XVème Congrès des Romanistes Scandinaves à Oslos, août 2002*.

Matériau: <http://www.digbib.uio.no/roman/page21.html>

Aadu Must

Tartu Ülikool, ajalugu

IDA JA LÄÄNE VAHEL:

AJALOODOKUMENTIDE LUGEMINE EESTIS¹

Lugupeetud kuulajad, ma juba jõudsin enne öelda, et mul on südamest kahju, et ma ei kuulnud eilset konverentsipäeva. Mis teha, kui peab mujal olema. Aga kahju on mul sellepärast, et tänastes ettekannetes oli juba nii palju häid ideid, mille külge ma saan oma ajaloolise fragmentaarumi haakida, ja mõnes mõttes jätkata neid teemasid, mis juba tõstasid alates ajalooallikatest ja lõpetades, ikka ja jälle, arusaamise ja tõlkimisega ka meie ajaloos. Ehk teisisõnu, oma lühikeses ettekandes prooviksin ma näidata mõningate näidete varal seda, kas me iseendast või oma esivanematest saame aru. Kui kaugemale me neid mõistame, kui palju aitab meid selles kirjalik tekst ja kas sellega harmoniseerub ka traditsioon või ajaloomälu.

Ajaloolasena pean juba ette ütleva, et ma ei kuulu nende inimeste hulka, kes arvavad, et me väga palju mäletame, kõigest aru saame ja kõike teame. Veelgi hullem, ma vaidlen kogu aeg oma väga tublide kolleegide etnoloogidega, püüdes öelda, et ajast enne aastat 1700 mäletame me mõned tuhandikud olmemälust. Siin kõlas just seesama sõnum, et tegelikult tekst, mis edasi antakse või mida loetakse, on alati ainult üks osa teabest, selle juurde käib kindlasti kontekst või taustteave, ja mida suurem see taustteave on, seda roh-

---

¹ Autori loal üles kirjutatud konverentsi videolindilt.

kem me saame ka tekstist aru. Nii lihtsalt on. Kohati haihtub ajalooline taustteave üsna kiiresti.

Üks näide uusajaloost. Sodisin siin pastakaga ühe märgi paberi peale. Jutt on 1950. aastatest. Kusagil arhiivis on mingid nimekirjad: nimed ja nende taga on veel midagi. Tubli eesti ajaloolane oli kirjutanud need kirillitsas nimed ilusti ümber ladina alfabeeti: Jüri Kask 439 kg, Jaan Tamm 439 kg... Tegemist on represseerituteaga. Oleks see olnud 39 kg, saaksin ma aru – terror, midagi on lahti... Vaatad ja vaatad, aga aru ei saa, kuni hakkad mõtlema, et võib-olla on võõrad alfabeedid teistmoodi, ja lõpuks tulebki välja, et 4 võib lohakas kirillitsas olla *u*, 3 võib olla *з*, lohakas 9 võib olla *a*, *k* on ikka *κ* ja viimane, *g*-ks loetud täht *γ* – ja tegemist on Väru- maalt lisakust küüditatud inimestega. Aga tegemist on lähijalooaga, mõelge siis veel Tacituse aegade peale.

Tooksin veel ühe näite, millel peatun lausa pikemalt, sest sellega on olnud seotud palju avastamisrõõme ja teooriate põhjalaskmisi. Nimelt umbes 1920. aastal oli Pärnumaalt kogutud traditsiooni hulgas pandud kirja ülidetailne lugu sellest, kuidas Sindi kalevivabrikut külastas tsaar Peeter I. Detailid on tõesti rikkad: mis laulu talle lauldi ja milliseid punaseid kangaid tema teele laiali veeretati. Esialgu sellest kirjutati vaimustatult isegi Pärnu ajalehes, kuidas Peeter I käis. Selle peale keegi ajaloolane leidis, et väike viga tuleb sisse. Sindi vabrik ehitati 1833, aga Peeter I suri natukene varem, 1724. Kuidas ta siis käia sai? Ja tunduski, et näed, midagi nad ei mäleta, oh seda mälu küll!

Kuid siis äkki keegi tööstusajaloolastest ütles: teate, ajalugu tuleb vaadata sügavamalt ja mälu ulatub sageli üle mägede, merede ja muu. Tuli välja, et Sindi vabrik oli mitusada aastat vana ja hakkas kusagilt lääne poolt tulema: töötas, tulid tollitõkked, kolis üle tollipiiri. 1823 oli ta kusagil Poolamaal, Poola ülestõusu puhul toodi üle tollipiiri, tuli turgudele lähemale, kolis Sinti. Ja, oh õudust, siis selgus, et kunagi on see vabrik olnudki kusagil sellises linnas, mida külastas Peeter I. Milline paraad folkloristidel ja etnoloogidel – kujutage

ette, vabrikud kolisid koos töölistega üle merede ja mägede, üle riigipiiride, aga nad mäletavad!

Ma oleks ka peaaegu juba uskunud – selle hetkeni, kui lugesin ajalooarhiivis Pärnu sillakohtu fondis ettekannet kroonprints Aleksandr Aleksandrovitši külaskäigust Pärnumaale. Tuli välja, et tal oli seal sõber, ihukaardiväelane, kellega koos nad olid rõõmsad ohvitserid olnud. Kirjeldus oli särav. (Ma ei taha teemast kaugele minna, aga sealt tuleb ka välja, miks karsklasi peeti riigivastasteks – sellepärast, et kroonprints oli alkohoolik.) Aga asja tuum oli selles, et kirjeldus on sama. Kirjeldatakse, kuidas anonüümselt kohale saabunud kroonprintsile rullitakse lahti punase kanga rullid; räägitakse, mis laule lauldi, ja tuleb välja, et see ei toimunud mitte Peeter I ajal, vaid kõigest poolteist sajandit hiljem.

Miks selline muutus? Aga sellepärast, et talupoeg võttis maailma vastu oma kategooriate, oma mudelitega. Ega tema neid riigiasju ei teadnud. Kõrge ülemus oli parunihärra, väga kõrge ülemus oli kindralihärra ja kindralist veel kõrgem oli juba tsaarihärra. See oli tõesti kõigist kindralitest tähtsam mees, kes seal käis, pikka kasvu ka, ja kui tsaarihärra on pikka kasvu, siis loomulikult on ta Peeter Suur.

See oli näide sellest, mis on tekstina kirja pandud, mida me võime lugeda ja mille üle peame natuke mõtlema, mida uskuda ja mida mitte. Järgmine samm on kindralihärradega. Tuleb välja, et 1888.–1889. aastal kirja pandud traditsiooni põhjal võib Pärnumaal leida kümneid kindralihaudu. Iga mõisa juures on mõne kindrali haud. On küsitud ka seda, mis sellest kindralist on teada? „Ah, eks meil suured sõjad olid,” oskas öelda juba 1880. aastate talumees. Tundub, et pidid ikka suured sõjad olema küll ...

Huvi pärast paar ajaloolast otsustasid vaadata, mis nendest kindralitest teada on, kas neid tõesti on maetud. Tuli välja, et on küll. Ainult et omaaegsetes järelehüüetes nimetati: meie parunihärra, kuulus metsakindralihärra ... Kas see oligi kindral? Ei, Vene riigis oli auastmete süsteem nii tsiviilis kui ka sõjaväes, ja kui keegi sai päris tähtsaks meheks, oli näiteks

kubermangu metsaülem, siis teda kutsuti metsakindralihärraks. Hiljem ei mäletatud seda, et oli kubermangu peamet-saülem, vaid mäletati, et oli kindralihärra, sest rahvas pidi teda nii kutsuma.

Võib öelda, et veel vähem on mõistetud talurahvast puu-dutavaid dokumente. Üks natuke piinlik lugu, aga kuna me siin oleme teaduskonverentsil, siis ma ei karda noorte süm-paatsete inimeste maitset solvata. 1738. aasta Valgamaa revis-joniprotokollis – või oli ta mõni muu dokument – on oota-matult kellegi kohta kirjutatud „peremees ja perenaine mõ-lemad”, ja siis on mingi *französische*, ja siis mingi *kr...*, ja juba jälle sekundaarne traditsioon olemas: perekonnaloo-uurijad teavad, et kunagi selles mõisas peremees ja perenai-ne juba 1738. aastal rääkisid mõlemad prantsuse keelt. Aga uuriti veel ja lõpuks tuli välja, et on mingi *Krankheit* hoopis. Kõik halvad asjad tulevad naabritelt, prantslased vist kutsusid seda haigust hispaania tõveks, sakslased prantsuse tõveks, soomlased rootsi tõveks, aga meie seda kultuurikonteksti enam ei tundnud ja selle asemel, et ütelda saksa tõbi, võtsi-me üle teadmise, et see paha haigus on prantsuse tõbi. Nii et selline inetu vihje.

On ka terve rida muid totaalse arusaamatuse märke. Näi-teks Eesti ajaloos tuntud ärimees, ettevõtja Girard de Soucanton ehitas Tallinnasse oma kaubalaod. Neid kutsuti eest keeles „Siiraku aidad”. Ilus eesti nimi, ja küllap see Girard oligi Siirak. Kunda kandi mehed rääkisid jällegi, et Suka-Antoni härra sõitis mööda. Kõik sobis oma koha peale, ka eestlaste kultuurikonteksti.

Prantsuse lugudest võib-olla veel nii palju, et Hurda kaastöölised on ikka ja jälle küsinud: mida mäletatakse kõi-ge vanemast ajast? Mõned räägivad vanadest meestest, kes käisid sõjas Punapardi vastu. Kui siis on küsitud, miks ta Pu-napart oli, siis öeldi, et vanasti üldse olid kindralitel punased püksid jalas, aga miks just part, täpselt ei tea.

Aga see selleks. Tulles tagasi meie enda arusaamise juur-de, peab ütlema, et tegelikult on Eestis erinevatel perioodi-

del olnud erinev kultuurimälu. Igal perioodid on olnud oma kestus ja nad on lihtsalt otsa saanud. Eriti talupojakultuuris. Ei maksa arvata, et kõik oli muutumatu, järjepidev läbi aegade.

Huvitav on see, et üsna palju teavet oleme me saanud teistelt, teiste poolt kirjapanduna. Võib-olla üks huvitava-maid näiteid on eesti kohanimed, mõisanimed. Kõige varasemaid eesti kohanimesid mäletame suures osas tänu sakslaste üleskirjutustele saksa keeles ja gooti kirjas, mitte tänu suulisele mälule. Kohanime puhul ei üritatudki mäletada seda, mis ta kunagi on olnud, vaid nii talu kui ka mõisa puhul oli eestlase mentaliteedis talu ja talupoja nimi, mõisniku ja mõisa nimi üks tervik.

Täna juba oli vilksamisi juttu Kaali meteoriidist ja mõned on isegi arvanud, et Kaali järv võib-olla sellepärast ongi Kaali järv, et nii ilus ümmargune nagu kaalikas. Lennart Meril on veelgi paremad jutud: tema leiab, et olid muinassõudjad ja kalipuud, sellest siis *kali* ehk *kaali*. 16. sajandil tuli sinna hoopis üks mõisnik, kelle nimi oh von Kahlen. Eestlase jaoks ei olnud see siis mitte Kahleni mõis, vaid lühemalt Kaali mõis. Täpselt samuti Pärnumaal. Mõisnik oli Stael von Holstein, aga eesti mats ei ütle 'stael', mõelge ise, kui raske on öelda. Sealkandis isegi kaksikkonsonandiga ei saadud hakkama: ei öeldud mitte „härrad ja proud sõitsid troskaga kraavi”, vaid „ärrad ja rouad sõitsid roskaga raavi”. Ei olnud mitte Staali mõis vaid Taali mõis. Mitte Stackelbergi vaid Taagepera mõis. Või siis on sakslased kirja pannud Tignitz. Keege eestistamise ajal arvas, et Tignitz oli tähendanud Tihemetsa või midagi sellist. See on juba sekundaarne interpretatsioon. Tahtsin selle näitega ainult öelda seda, et suuline mälu, mida vahel peetakse selleks taustaks, mida peab teadma ja millega saab asjad ära seletada, on tegelikult küllaltki lühikene ja lähtub tegelikest oludest.

Kultuurikonteksti ja omaksvõtmise kohta veel üks näide, nn Ameerika sõnumist. See Ameerika sõnum seisnes selles, et 19. sajandil kusagil Edela-Eestis, Soomaal suudeti teha

maaparandustöid. Veed lasti alla ja jalamaid tekkis asustus. Mõnes piirkonnas kasvas rahvaarv mõnekümne aastaga kahe-, kahe ja poole kordseks, nagu Ameerikas. Üks sealsest mõisnikest otsustaski teha Ameerikat ja pani oma taludele ka nimed: Arkansas, Illinois, Jersey. Kaksikümmend aastat hiljem olid kõik need talud olemas veel ja neil olid ilusad eestikeelsed nimed: Illinoisist oli saanud Ilvese – sest seal ongi ilveseid nähtud –, Carolinast oli saanud Karulinna – sest laantes on ka karusid –, Arkansas'st sai Arg-Antsu – see peremees ei olevat üldse rahul olnud, miks tema arg on, aga nii on kirjas kusagil. Sõnum, mis tuli teisest kultuurikontekstist, lihtsalt unustati ära, seda ei oldud valmis tol ajal vastu võtma, oma kultuurikontekst ei võimaldanud.

Nii võib sõnumiga juhtuda, kui võõrad on mängus. Aga kas me oma sõnumit alati mäletame? Ikka ja jälle on kõige huvitavam jälgida seda arengut, mis toimub kohanimedega, isikunimedega jne. Tundub, et need, kes neid kasutavad, mäletavad. Teised loevad, ei pruugi mäletada. Kui valla protokollis on kirjas: „Puuaid, et ei oleks, et om,“ siis kindlasti kohtumehed said aru, mis nad ütlevad. See, kellele öeldi, vist sai ka aru, aga kas meie saame aru? Me saame aru siis, kui otsime kõrvale tolle küla kaardi – nagu siin räägiti: üks allikas peab toetama teist –, siis võib-olla muugime lahti selle sõnumi.

Küsimusi tekib ka perekondadel endal. Üks perekonnanimi on näiteks Ansip. Kust see on tulnud? Vist Hollandist. Juba on neil kauged mered ja maad silme ees, aga siis vaatavad: kunagi oli taluperemees Antsu-Joosepi Mart, aga tema poeg oli Ansipi Toomas. Nagu telefonimäng: Antsu-Joosepi asemel on lihtsam öelda Ansipi. Kui on Jaani-Jaagu, siis tuleb Jaaniku, ja mõned juba räägivad, et küllap seal tehti jaanituld.

Väga terav murre eesti traditsioonis, kollektiivses rahvuslikus mälus, on 17.-18. sajandi piiril. Seal lähevad kohanimed sassi või neist ei saada enam aru, ei teata enam, kust me tuleme. Näiteks on 17. sajandi kaartidel ühe minu kodu lä-

hedases mõisas terve rida talusid, mille juures on peremehe päritolu kirjas. On kirjas Hollandi talu, sakslasi, poolakaid, ja üks Vännämaa. Pärast Põhjasõda oli see järsku Võnnu talu. See on ilmselt jälle nagu telefonimäng: midagi mäletati, ei öeldud mitte enam Vännämaa, vaid Võnnu. Kusjuures targa inimese jaoks on see kontekst sealsamas olemas. Ma kunagi küsisin akadeemik Ariste käest, mida see Võnnu võiks tähendada. Tema vaatas ainult korraks lakke ja ütles, et see tähendab midagi võõrapärast. Juba rahvaluues on selline allite ratsioon ja assonants: Võnnu, võõras jne. Näete, pool sõnumit pani paika. Kuigi tegelikult rahvas ise järgmisel perioodil seda ei mäletanud.

Võib-olla üks killukene veel, üks kurioosum. Mulle tundub, et siin on elurõõmus seltskond, võib mõned tõsised asjad lõbusamalt ära rääkida. 1930. aastatel eestlased jõudsid järeldusele, et kõik võõras, kõik muu kultuuri mõju tuleks välja rookida. Oli näiteks tulnud välja, et eesti ohvitseride nimekirjas oli rohkem saksa nimesid kui Saksa armees. Siis toimus nime eestistamine. Mulle hirmsasti meeldib üks näide, kus keegi mees läks oma nime muutma, tal oli ilus eesti nimi Lehm, aga tema teatas, et ta eestistab selle Saviks, kuna see kindlasti on saksa nimi Lehm. Ja nii saigi Lehmast Savi. Aga võib-olla oli ta enne ka juba Lehm. Nimi üksi ei kannu informatsiooni, vaid nimi koos kontekstiga. Kas see siis oli ikka Lehm või oli ta Lehm? Kõige lihtsam on, kui me võtame välja nimekirja selles vallas antud perekonnanimedest. Kui selgub, et lisaks Lehmile, kes oleks Savi, olid seal veel Mullik, Orrik, Koir, siis võime arvata, et ta põrguline ikka ei olnud Lehm (ehk Savi).

Ma ei hakanud meelega rääkima pikkadest jutustavatest tekstidest, vaid tõin ainult sellise lühikese fragmentaarumi, millega tahan öelda, et ilma kompleksse uurimiseta, ilma kontekstita, ilma täiendavate kirjalike allikate kaasamiseta ei ole me võimelised tõlkima isegi 1880. aastate tekste.

Tegelikult ma ei hakka tegema ka suurt teoreetilist kokkuvõtet, sest tahan lihtsalt ikka korrata seda, mis on ühine

nii filoloogidele, tõlkijatele kui ka ajaloolastele: sõnumi saame kätte ainult siis, kui me oskame seda sõnumit lugeda püsavalt suure taustteadmisega. See taustteadmine on suuredusklaas, mis teeb sõnumi, mis kirja on pandud, meile normaalseks, arusaadavaks, mõistetavaks. Ma arvan, et diskussiooni alustamiseks vist piisab. Palun.

IV

Tavaliselt näen ma, et kui inimestele pannakse ette mingid faktid, siis kulutavad nad oma aega meelsamini nende põhjuste uurimisele: nad jä-tavad asjad sinnapaika ja kulutavad oma aja ajendite käsitlemisele. Naljaked jutuajajad!

Michel de Montaigne

Jean Pascal Ollivry

Prantsuse Teaduslik Instituut

NODUS IN SCIRPO¹

Laurent Schwartzi (05.03.1915 – 04.07.2002)

ja Chaim Potoki (17.02.1929 – 23.07.2002)

mälestuseks

- *Ma olen teie raamatut lugenud, härra Piible-
leht – kaks korda koguni!*
- *Siss om teil palju aiga.*
- *Mitte aja pärast – ma ei loe mitte iga raamatut
kaks korda.*

E. Vilde, „Pisuhänd”, I vaatus

Teadlaste jagunemine kahte lehte sõna *religio* päritolu küsi-
muses tundub olevat sama vana kui sõna ise. Cicero näeb
seost sõnaga *legere* ‘korjama, koguma’, esimesed kristlastest
autorid – Lactantius, Tertullianus – sõnaga *ligere* ‘siduma’.
Uuemad autoriteedid, Walter Otto ja Émile Benveniste, kes
jagavad selgelt Cicero seisukohti, vastanduvad sugugi mitte
vähem tunnustatud autoritele nagu Ernout-Meillet ja Pauly-
Wissowa, kes pooldavad teist selgitust. Võib arvata, et kogu
arutlus on samavõrra ideoloogiline kui etümoloogiline.

Raamatus „Indo-Euroopa institutsioonide sõnavara”²
toob É. Benveniste mitu näidet varasema kasutuse kohta, mis

¹ Üle loetud versioon veebruarist 2004.

² É. Benveniste, *Le Vocabulaire des institutions indo-européennes*. Pa-
ris, Les Éditions de Minuit, 1969.

räägivad palju kitsamast tähendusest, kui me sõnale *religioon* tänapäeval anname. Ta seostab selle mõiste eelkõige sõnadega „kahtlus” ja „kripeldamine”. Esitagem nüüd kaks repliiki Terentiuselt („Andria”) Benveniste’i tõlkes: „Kremesi juurde tuuakse tema kaduma läinud tütar, kelle väljailmumisse ta kahtlusega suhtub: *At mihi unus scrupulus restat, qui me male habet* ‘Mul jääb siiski miski kripeldama, mis mind piinab’, ütleb ta ning talle vastatakse: *dignus es cum tua religione, odio: nodum in scirpo quaeris* ‘selle oma *religio*’ga oled sa väärt, et sind vihataks: sa otsid probleeme sealt, kus neid ei ole’ (sõna-sõnalt: otsid sõlme kõrkjavarrelt).

Lugedes nüüd seda, mida kirjutab Cicero („De natura deorum”), märkame, et ta kõneleb täpselt samas loogikas: *Qui autem omnia quae ad cultum deorum pertinerent diligenter retractarent et tanquam relegerent, sunt dicti religiosi ex relegendo* ‘Need, kes hoolikalt kordavad ja nõnda kõiki asju koguvad, mis jumalakummardamisega seotud, need ongi *religiosi*’.

Pole kuigi raske leida kogukonda, kelle religioosne elu on täielikus kooskõlas selle kujutlusega kripeldusest, nende asjade hoolikast uurimisest, mis jumalakummardamisega seotud: „Ärgu lahkugu see käsuõpetuse raamat sinu suust, vaid mõtle sellele päeval ja öösel.” (Jo: 1, 8) Talmud (st Israeli suuline traditsioon, Moosese ilmutusest saadik ning kogu prohvetite ajastu vältel peetud diskussioonide vili, mis on esimest korda fikseeritud 2. sajandi lõpus m.a.j. ning teist korda 5. sajandi lõpus) ja hilisem rabide koolitamine on tulvil üleskutseid pühakirja uurimisele ja eelkõige loovale uurimisele. Toon kaks näidet prantsuse matemaatiku Haïm Brezisi vestlusest Jacques Vautier’ga³: „Värssi „Lauad olid Jumala tehtud ja Jumala kirjutatud oli kiri, mis oli laudadesse uurendatud” (II Mo: 32, 16) saab lugeda põneval viisil. Heebreakeelset sõna, mis vastab sõnale „uurendatud”, võib lugeda täpselt samuti kui sõna „vabadus”. Üks hääldub *harut*, teine *herut*.” Ja veidi kaugemal:

³ H. Brezis, *Un Mathématicien juif – entretien avec Jacques Vautier*. Paris, Beauchesne, 1999.

„Rabi Eliezer võrdleb tarkade sõnu hõõgivate sütega. Miks söed ja mitte tuli? Rabi Haim Voložinist selgitab, et sütest saab tuli, kui inimene nendele puhub. Sama on käsuõpetuse sõnadena, neid on vaja pidevalt kohendada, et leegid loitma lööksid ja meid valgustaksid.” Võiks tuua tuhat muud näidet; miks mina laenan neid matemaatikult, selgub peagi. Selle lakkamatu *ülelugemise* kohta lisan veel, et tänapäeval on kõigis toora ja talmudi tööväljaannetes esikohal ühe prantslase kommentaar, keda tuntakse Rachi – rabi Chlomo ben Yitshaki – nime all. Ta elas Troyes's, Champagne'is 11. sajandi teisel poolel ning pidas viinamäge.

Me teame, et esimesed kristlastest mõtlejad polnud kuigi entusiastlikud uurijad. Kõigepealt lihtsalt vaenulikkusest juutide vastu. Rääkimata jumalatapusuüdistusest, juba evangeeliumid õhutavad neid takka, näidates talmudistidest rabisid pidevalt Jeesuse vastastena, kes sõnasõdades aina naerualusteks jäävad (mis näitab, ehkki seda häbelikult püütakse maha vaikida, et Jeesus oli veel suurem talmudist kui nemad). Teine põhjus on puhtpragmaatiline mure: uus, veel vormitava identiteediga religioon oli lagunemisoskus ning kuna oli tähtis ketserlikuks kuulutada kõige ohtlikumad kõrvalekalded, oli mugav seda teha, võttes inimeselt sujuvalt igasuguse initsiatiivi ja usaldades selle Jumala kätte. Kui käsuõpetuse raamat „ei ole taevas” (V Mo: 30,12) (rabid ütlevad, et see pole *enam* taevas, sellest ajast, kui Jumal ta inimeste kätte andis, „vaid sõna on sinule väga ligidal, sinu suus ja sinu südames, et teda täita”, V Mo 30, 14), siis see tähendab, et Kristuse lihakssaamise läbi on ta nüüdselt „valmis”. Kuna ilmutus on lõppenud, kahanevad võimalikud võidud tema uurimisest iseäranis väikeseks. Jumal on andnud oma loodud olevustele teisi viise endale lähenemiseks: nüüd peab ta eraviisilist dialoogi inimestega, kelle ta on niitidena enese külge kinnitanud. Vaatame, mida ütleb Lactantius Benveniste'i tõlkes: *Nomen religionis a uinculo pietatis esse deductum, quod hominem sibi Deus religauerit et pietate constrinxerit.* ‘Religio mõiste on tulnud seosest vagadusega, sest Jumal seob inimese ja kinnitab ta vagaduse

abil'. Talmudist võib aga vastuoksa leida mitmeid konkreetseid näiteid, kus rõhutatakse käsuõpetuse uurimise ülemust palve ees ja vahetu suhtlemise muljet Jumalaga, mida see uurimine endaga kaasa toob. „Kes pöörab oma kõrva ära käsuõpetust kuulamast, selle palvegi on jäledus.” (Õp: 28, 9)

(Judaismi tekstiuurimisvabadust ning selle loovat jõudu ei maksa loomulikult idealiseerida. Näiteks 18. ja 19. sajandi ägedad tülid vagaduse ning uurimise eestvõitlejate (*hasidim* ja *mitnaggedim*) vahel, ulatuvad veel 20. sajandissegi, nagu sageli teravalt näitavad Chaim Potoki romaanid. *Hasidim*-liikumiseski uuritakse muidugi toorat, kuid loovust paistab nende vagadus neile keelavat.)

Kristlased panid aluse uuele suhtumisele Jumalasse ning teatud vastumeelsusele tema sõna (üle)lugemise suhtes. Satumuslik on aga, et sõna, mille nad kasutusele võtavad ja ümber defineerivad – *religio* –, tähistab Cicero jaoks täpselt seda, mida nemad judaismist eemale heita tahavad. *Nodus in scirpo*. Kepp on sõlme keeratud.

*Minu küsimus on: mis mõttes
on sellised kärbsed head?*

J. Kaplinski, „Silm”

Ülelugemine on seega mingi kripelduse, mingi kahtluse tulemus. Benveniste ütleb lisaks, et see on „millegi uuesti valimine, mingi varasema toimingu juurde tagasi pöördumine”. Tegevuse hoog loeb mõnikord ehk veel enam kui objekt, millega tegeletakse. Talmudi arutlustega võrreldes võime pidada kerglasteks Rooma retoorikute ja oraatorite, Kremese vääriliste järeltulijate sõnakeerutusi, kes olid alati valmis kaitsma ka kõige uskumatuid seisukohti, nagu näitavad need *controversiae et suasoriae*, mida meile on edasi andnud vanem Seneca⁴

⁴ Vt Sénèque le Père, *Sentences, divisions et couleurs des orateurs et des rhéteurs* (trad. Henri Bornecque). Paris, Aubier, 1992 [esitrükk 1902, parandatud trükk 1932].

ning oma romaanides kasutanud Pascal Quignard⁵. Petronius ei jäta kasutamata juhust, et neid naeruvääristada: „Minu arvamus järgi teevad noored inimesed rumalasti, kui nad koolis käivad, sest nad ei näe ega kuule seal midagi, mida neil tegelikus elus vaja läheb: seal tegeletakse ainult kettidega kaldal seisvate piraatidega, türannidega, kes kirjutavad dekreete, mis ässitavad poegi isadel päid otsast raiuma, oraaklite vastustega, kes käsivad epideemia puhul ohverdada kolm neitsit, või veel meekommiidena mahedate lausetega (*melliti uerborum globuli*), ning kõigel, sõnadel ja tegudel, on nelgi- ja seesamimaik juures.”⁶ Siiski on need arutlused terve *religio*’te varamu Terentiusse tähenduses, millele eespool viidatud, ning üllatav on nende arutluste sarnasus rabide arutlusega, seda nii tooni, vormi kui ka hoogsuse poolest. Inimene uurib, küsib, vaidleb, räägib vastu. Ta ei mõista seda, mida on peetud enesestmõistetavaks, tal on julgust mitte mõista. Ta tõuseb, annab järele oma kripeldusele, tuleb tagasi oma mõttekäigu algusesse, teeb uue valiku. Mõttekäik ise on tähtsam kui valdkond, milles kripeldus end ilmutab.

Harish-Chandra, suur india matemaatik, kes emigreerus Princetoni, ütles oma õpilastele: te ei mõista mu teooriaid. Ükski uus põlvkond ei mõista seda, mida eelmised on korda saatnud. Niiviisi teadus arenebki. Ma tooksin siia kõrvale lõigu Brezisi raamatust, kus ta kommenteerib tõlke tähendust: „Laps, kes saab õpetust oma isalt (või õpetajalt), võtab otsekui vastu käsuõpetuse raamatu otse Siinaist. Rabi Kalonymos Shapiro rõhutab imetabast vastuolu: lapsed sümboliseerivad loomist ja annavad asjadele uue mõtte. Haridus on vastasseis Jumalaga laste nägude kaudu. Just nendelt me saamegi käsuõpetuse raamatu.”

Prantsuskeelne sõna *chercher* ‘otsima’, mis tuleb ladinakeelsest sõnast *circare* ‘ringi peale tegema, millestki üle käima; hiljem: tuhnima, puurima’, näitab, et teaduslik uurimistöö (*recherche*) pole kuigi kaugel *religere*’st. Kuigi see ei uuri käsuõpetust, pole uurimisobjekt (loodus füüsikutele ja

⁵ P. Quignard, *Albucius*. Paris, P.O.L., 1990.

⁶ Pétrone, *Le Satiricon* (trad. Pierre Grimal). Paris, Gallimard, 1959.

tõde matemaatikutele) sugugi mitte naljaasi. Mõlemal juhul on tegemist ühelt poolt naudingute ja rõõmudega, mida uurimistöõ pakub, ja teiselt poolt kripeldamisega – kõhkluste ja kahtlustega –, mis on sellega lahutamatu seotud. Barry Mazur tsiteerib ühes oma artiklis „André Weilli kuulsat mõtisklust”: „Ei ole midagi viljakamat – ja kõik matemaatikud teavad seda – kui need hämarad analoogiad, need häirivad mõtted mõnest teooriast, need heitlikud paitused, need seletamatud vastuolud. Mitte miski ei tee teadlasele rohkem rõõmu.”⁷ *Hämar, häiriv, heitlik, seletamatu*: jõuame alguse juurde tagasi. Osa teemasid võivad muidugi olla kõrgemad kui teised, kuid kas pole siin silmatorkav sarnasus: seesama käivitav energia toimib kõigi Ärevate Inimeste juures, olgu nad siis teadlased, kunstnikud või usumehed, uurigu käsuõpetust, loodust, omaenda või oma ligimese vaimu, olgu nad dešifreerijad, tõlkijad, loojad või hoopiski ilukõnelejad, tähenärijad, parandamatud irisejad, kes uurivad väsimatult oma objekti vähimagi puuduse otsingul?

Jacques Drillon annab meile oma passuses, mis kuulub peatüki alla „Koma” raamatus „Traktaat prantsuse keele kirjajahemärkidest”⁸, näite *religio*’st veel ühes võimalikus kontekstis: „Me leiame Debussy kirjast sõber Caplet’le järgmise õudustäratava pihtimuse: „Ma kõhklesin kolm päeva kahe akordi vahel.” Milline jõud küll toetab loojat sellistes piinades? (Kui see ei ole mingi jumalus?)”

Avame nüüd raamatu „Kaotatud aja otsingul” ja loeme sealt võibolla kõige kuulsama katkendi: „Kas see mälestus, see õhuline hetk, mida ühe teise, sarnase hetke külgetõmme nii kaugelt puudutas, mis teda erutas ja minu sisimast üles tõstis, kas see hetk jõuab kord minu selgesse teadvusesse? Ma ei tea. Nüüd ma ei tea enam midagi. See hetk on peatunud, võib-olla uuesti tagasi pöördunud. Kes teab, kas see

⁷ B. Mazur, *The Theme of p-adic Variation* rmt-s *Mathematics: Frontiers and Perspectives*, V. Arnold, M. Atiyah, P. Lax and B. Mazur, eds. American Mathematical Society, 2000.

⁸ J. Drillon, *Traité de la ponctuation française*. Paris, Gallimard, 1991.

veel kunagi tõuseb pimedusest päevalgele? Pean kümme korda uuesti proovima, selle poole kummarduma. Ja iga kord soovitab mingi argus, mis peletab meid eemale kõigist keerukatest ülesannetest, kõigist tähtsatest tegemistest, mul asi sinnapaika jätta, juua teed, mõtiskledes lihtsalt oma igapäevaste murede, homsete ihade, kõige selle üle, mida võib suurema vaevata mäluda.”⁹ (Minu kursiiv.)

Enam ei loeta üle ega uurita pühakirjateksti, vaid loodust, iseennast. Ükskõik. Vajadus, tung ei ole muutunud. Ega ka hingepiin: „häirivad mõtted”, kolm päeva kahtlusi, raske ülesanne. Väsimatu küsimiskihelus. Kripeldus.

Kas see selgroots oled sina?

M. Kõiv, H. Runnel,

„Küüni täitmine”, II vaatus

Kas pole mitte platonlik nostalgia kõikide nende religioonide aluseks? Käsuraamatu iga salmi seitsekümnest palgest lonksus tees immutatud *madeleine*-i-koogi tükini ning sealt tabamatute analoogiateni, mille heitlikud paitused matemaatikut kehutavad, kiusab *miski* Ärevat Inimest ja kogu tema teadustöö ei ole tema jaoks enamat väärt kui see müstiline akord, kooskõla, mis töötab saabuda. Mulle võib vastu seada Poincaré, kes ütles: „Geomeetria ei ole tõde, geomeetria on kasulik,”¹⁰ kuid see on kooskõla otsimine sealt, kus teda ei leidu. Poincaré osutab meile, et matemaatika on kokkulepe meie endiga, viis vastata oma küsimustele, *neid vaikima panna*. Ruum on geomeetri jaoks nagu käsuõpetus või nagu Justustaja aeg – kõigest ettekääne. Proust loomulikult avastas, et meil on „nii tähtis koht ajas”, kuid pole oluline, kas see on tõsi või lihtsalt kasulik. Tema mootor, tema kütus, kui nii võib

⁹ M. Proust, *Du Côté de chez Swann*. Paris, Gallimard, 1999 [esitrükk 1913], 46.

¹⁰ H. Poincaré, *La Science et l'hypothèse*. Paris, Flammarion, 1968 [esitrükk 1902].

ütelda, on tema kripeldus – tema *religio*'d. Ja see on ühtlasi valdkond, milles tema otsing teoks saab. Ent loeme „Otsingut” edasi. Jutustaja klammerdub vaimus koogitükikese külge: „Ja korraga see mälestus ilmnes mulle.”¹¹ Ta rõhutab mateeria kaduvust: „Kui ammu eest minevikust pole midagi alles jäänud, kui asjad on hävinud, siis lõhnad ja maitsed, need, mis on palju õrnemad ja lendlevamad, palju ebamateriaalsemad, püsivamad ja ustavamad, jäävad veel kauaks alles, nii nagu hinged, mis meenutavad, ootavad ja loodavad kõige ülejäänud rusudel ja kannavad vankumatult endis pea tabamatul kujul mälestuse tohutut ehitist.”¹² Ta mõistab, et see mälestus ei tulnud üksi: „Ja nüüpea, kui ma tundsin ära selle pärnaõieteesse kastetud *madeleine*-koogi maitse [...] ilmus kohe teatridekoratsiooni kombel mu ette tänav, kus asus see hall vana maja [...] ja koos majaga linn, alates sellest õhtust ning kõikidel teistel õhtutel, väljak, kuhu mind saadeti mängima enne lõunasööki, tänavad, kus ma käisin sisseoste tegemas, teerajad, millel me ilusa ilmaga jalutasime.”¹³ See on terviklik kogemus, kogu maailm, mis temani jõuab samal ajal kui see imeväike mälestuskild, mida ta sellise pingutuse hinnaga otisis, nii nagu väiksegi tükk armulaualeiba kannab armulaualise jaoks endas terve hostia tähendust (*tantum esse sub fragmento, quantum toto tegitur*) või nagu kõigest tükikese äratundmine hologrammist aitab otsekohe luua terve pildi sellest, mis oli varemalt pilgule varjatud, ja nagu väikese konditüki põhjal on võimalik taasluua pilt koletislikust saurusest. Kas see tähendab, et neeldunud maailm valas ühe sekundi jooksul Jutustaja operatiivmällu kümneid gigabaite? Ehk Jutustaja hoopis hävitas oma uue ajamõistmisega sisenemiste ja väljumiste vaevalise protsessi, mis reguleeris tema juurdepääsu minevikule? Jutustaja enese vaim, ainult tema ise on hakanud uut moodi funktsioneerima, ilma küsimusteta, müstilisele kogemusele sarnaneva vahetusega.

¹¹ Proust, *op. cit.*, lk 46.

¹¹ *Idem.*

¹² *Ibid.*

Loeme edasi Weili teksti, millega me äsja algust tegime: „Saabub päev, mil see pettekujutus haihtub: eelaimdusest saab kindel veendumus, kammitsetud teooriate ühine allikas tuleb enne nende kadumist ilmsiks. Nagu Gita õpetab, jõutakse teadmise ja ükskõiksuseni ühel ja samal ajal. Metafüüsikast saab Matemaatika, mis sobib juba sisuks mõnele traktaadile, mille külm ilu on kaotanud võime meid liigutada.” Ning kui võtta veel mõni matemaatik, siis vaadagem, mida Andrew Wiles hiljuti väitis oma tõestuse kohta Fermat’ viimasele teoreemile pärast seitsmeks aastaks katkijäetud töö lõpuleviimist: „Septembris otsustasin tagasi pöörduda ning veel kord vaadata [...] äkitselt, täiesti ootamatult sai mulle osaks see uskumatu ilmutus. [...] See oli kõige-kõige tähtsam hetk minu tööelus. See oli kirjeldamatult kaunis, nii lihtne ja elegantne, ja ma lihtsalt tuiutasin uskumatult kakskümmend minutit. [...] Ükski probleem ei tähenda minu jaoks enam sedasama. Fermat oli mu lapsepõlvearmastus. [...] See teeb nukrameelseks. [...] See teeb omamoodi kurvaks, kuid samas annab ka tohutu edutunde. Tunnen ka vabanemist. [...] Mu meel on nüüd rahulik.”¹⁴ Erinevates kontekstides ütlevad Weil ja Wiles enam-vähem ühte ja sama: ükskõiksus või duaalsuse puudumine, niida mainib üks, ning vabadus, millest kõneleb teine – kas pole need võrdväärased Jutustaja vaimu avanemisega „Otsingu” lõpus? Külm ja ükskõikne ilu on minetanud võime meid liigutada. Vaim on rahunenud ja mitte ühelgi probleemil ei saa enam kunagi olla sellist tähendust. Pole enam pinget ega *religio*’t, kepp ei ole enam sõlmes.

¹⁴ A. Wiles, raadio- ja teleintervjuud (oktoober 1997): <http://www.pbs.org/wgbh/nova/proof/wiles.html>; <http://www.pbs.org/wgbh/nova/transcripts/2414proof.html>

Silvi Salupere

Tartu Ülikool, semiootika

RÕVE TÕLGE. OBSTSÖÖNSUSTE TÕLKIMISE VÕIMALIKKUSEST JA VAJALIKKUSEST

(PEETER SAUTERI NOVELLI VENEKEELSE TÕLKE NÄITEL)¹

On tõsiasi, et tabuleksika kasutamine erineb kultuuriti ning et kultuuri sees varieerub ka selle tarvitamine sõnas ja kirjas. Toimuvad ka ajalised muutused, mis on samuti kultuuriti erinevad. Antud juhul võrdleme vene- ja eestikeelset kultuuri-ruumi. Vene keeles on obstsöönse leksika osakaal alati olnud suurem kui eesti (ja ilmselt paljude teistegi rahvaste) keeles. Samas on vene kirjakeeles taoliste sõnade kasutamist alati küüvalt piiratud². See toob kaasa suuri raskusi osa tekstide tõlkimisel. On üldteada juhtum, kus Salingeri teose „Kuristik rukkis” esmatõlkes vene keelde võttis tõlkija ingliskeelse *fuck* vastena kasutusele vana sõna *трахаться*, mis tähendab tava-sõnastikes ‘prantsatama’, ‘kukkuma’ ja etümoloogiliselt on onomatopoeetiline. See sõna omandas oma uues tähenduses tohutu populaarsuse ning on praegu peaaegu neutraalne (seejuures välditakse tema kasutamist vanas tähenduses, kuigi endisaegsetes tekstides on ta muidugi sees, ka lasteraamatutes, mis tekitab tänapäeva noores lugejas rõõmsat elevust).

Eesti kirjanduses seevastu ei ole vahetegemine kõne- ja

---

¹ Üle loetud versioon detsembrist 2003.

² Seda on näha ka sõnaraamatutes. Venekeelsetes seletavates sõnaraamatutes neid sõnu nahjalt ei kohta (v.a. legendaarne Vladimir Dahli väljaanne), viimases EÕSis aga on kõik Sauteri sõnavara ilusti kirjas (v.a. seksuaalakti tähistav tegusõna).

kirjakeele vahel tabuleksika kasutamise osas kunagi nii ran-
ge olnud kui vene keeles. Võimalik, et siin on mängus aja-
loolised põhjused: eestlased on rohkem maarahvas ja mida
lähemal on inimene loodusele, seda rahulikumalt suhtub ta
oma kehasse ja füsioloogilistesse protsessidesse. Näiteks Sau-
teri tekstis kõlavad *sitt* ja *perse* on eesti maarahva seas täiesti
kasutatavad ja sugugi mitte ebasüüdsad sõnad.

Eesti ja vene kultuuriruumi erinevuste puhul on suhtu-
mises obstsöönustesse ilmekaks näiteks Kurt Vonneguti teo-
se „Breakfast for Champions” peaaegu üheaegne tõlge nii
vene kui ka eesti keelde. Eestikeelne tõlge oli adekvaatne ja
ilma kärbeteta, venekeelses puudusid aga kõik lõigud, kus
tegelasi iseloomustati nende genitaalide suuruse järgi, ja osa
pilte (*asshole* ja *beaver*). Koos perestroikaga hakkas suhtu-
mine tasapisi muutuma. See oli seotud ka autorite nagu de
Sade, William Burroughs, Henry Miller vene keelde tõlki-
misega. Nende sõnakasutus ei sobinud tõepoolest kuidagi
kokku venekeelse lugeja arusaamadega kirjanduskeelest, aga
samas ei olnud võimalik neid teoseid ka kärbetega avaldada.
Paralleelselt hakkas ilmuma vene autorite üllitisi, kus obst-
söönuste kasutamine oli tavapärase, kuid tavaliselt ka kui-
dagi süžeeliselt õigustatud, nagu Sorokin (kelle terve ro-
maan „*Норма*” näiteks on pühendatud kaprofaagiale), Mari-
nina, mõlema Jerofjevi puhul.

Siin vaadeldava teksti „Kõhuvalu”³ autor Peeter Sauter on
tähelepanu pälvinud eelkõige oma julge sõnakasutusega
(meenutagem „Kõhuvalu” ilmumisele järgnenud poleemi-
kat ropendamise ja rõvetsemise üle kirjanduses, eriti veel
kui Sauter sai Tuglase preemia).

Tavaliselt on Sauteri tekstides faabula kui selline mini-
maalne ja teksti sidusus pea olematu (Hasso Krull määratleb
Sauteri tekstide isepära terminiga „horisontaalne komposit-
sioon”⁴, Barbi Pilvre iseloomustab teda sõnaga „pidama-

³ Vikerkaar, 1996, 6, 6-26. Edaspidi viidatakse teksti tsiteerides ainult
vastavale leheküljele.

⁴ Vikerkaar, 1997, 9.

tus⁵). Enamus tema tekste on omavahel olemuslikus seoses – suur osa tegelastest kattub, üks teema, mis mõnes raamatus justkui pooleli jääb, võetakse teises taas üles. Vaadeldav tekst paistab sellel foonil silma, kuna on selgelt piiritletud, siin kirjeldatakse samm-sammult ja üksikasjalikult ühe naise sünnituse lugu läbi tema mehe silmade. Teine peategelane, kurt naine Jo Jo näib olevat justkui peategelase võrdkuju, temaga sarnaselt maailmast distantseeritud, eneseküllane, mingis mõttes elust eemal seisja nagu jutustaja isegi. Kui inimene on kõrvalseisja, siis ei ole tema jaoks ka oluline, mida teised temast arvavad. Ta räägib omas keeles ja nimetab asju nii, nagu ta on harjunud. Tema jaoks ei ole need obstsöönused, vaid tavaleksika.

Läbivaks motiiviks on kõhuvalu. Loo ja selle kirjelduslaadi mõistmise üheks võtmeks ongi kahtlemata pealkiri (huvitav, et kui 1997. a. ilmus Sauteril kogumik „Kogu moos”, siis seal oli avaloona kirjas „Kõhu valu”, mis vastab rohkem ka venekeelsele pealkirjale, kõht on siin rohkem „subjektistunud”), mis annab teatava eelhäälestuse ja ka teatud puhtmelhliku vaatepunkti. Väga oluline on kolmas tegelaskuju, väike tüdruk, kes on sünnituse juures kaasas ja kelle määratlus „kõhuvalu” ongi andnud loole pealkirja. Tema jaoks on kõik toimuv samuti täiesti loomulik.

Huvitaval kombel on Sauteri naturalistliku kirjelduse hukka mõistnud eelkõige mehed, nähes selles roppust⁶ ja tundes õudust⁷, samas Eve Annuk märgib tunnustavalt ära just Sauteri sünnituse-käsitluse, väites, et esmakordselt on keegi julgenud sellest rääkida nii, nagu asi tegelikult on. Just

⁵ Looming, 1997, 2. Pilvre märgib Sauteri stiili isepärana: „Kui aga s... ja n... välja toimetada (seda on üliviljaka kirjaniku ajakirjanduslikes tekstides tehtud), kaob ka sauterlik „pidamatus” ja tekst pole enam see.” (lk 262).

⁶ Vrd „Minu jaoks oli selles roppuste doos liiga vänge. See sõi kunstikavatsusliku ängi ja pabina atmosfääri lihtsalt ära.” Teet Kallas, *Rõve on rõve* – Sõnumileht, 1996, 13.04.

⁷ Mihkel Samarüütel ütleb oma arvustuses „Kõhuvalu” kohta: „õudne vaatepilt ja õudne lugemisvara” – Looming, 1998, 12, 1913.

mees, sest naised tavaliselt ise häbenevad ja püüavad ilustada. Siin on küllap tegemist ka kultuuri survega, kus sünnitus on tõstetud piduliku ja üleva sündmuse staatusesse.⁸

Alustame tõlke⁹ analüüsi lõpust. Seal on toimetuse märkus:

Oma naturalistlikes kirjeldustes väljendub autor tunduvalt otsekohesemalt, kasutades trükimusta mittekannatavat leksikat. Tõlkija ei pidanud võimalikuks adekvaatselt tõlkida rida sõnu, lähtudes vene kirjakeele traditsioonidest.

Toimetus peab oma kohuseks see ära märkida, et vene lugeja silmis ei paistaks Peeter Sauter liiga „õilistatud”, nuditud moel. [60]

Siin on mitu tähelepanuväärset detaili. Esiteks väide, et tõlkija ei pidanud võimalikuks adekvaatselt tõlkida *rida sõnu* (tegelikult on neid sõnu 4, kusjuures ühte kasutatakse vaid kord). Teiseks kerkib küsimus, mida tähendavad vene kirjakeele traditsioonid. Tundub, et tõlkija jaoks ei tähenda see mitte kaasaegset situatsiooni, vaid mingit tema põlvkonnale omast arusaama. Pealegi on tegemist Eestimaa venelastega, kes võivad taolist sõnakasutust kohata pidevalt ka kinolinal (Eesti traditsioonis on filmid subtiitritega, kusjuures nii eesti kui ka vene keeles, Venemaal aga loetakse teksti peale – sealgi ei häbeneneta taolisi väljendeid, kuid tegu on siiski suulise kõnega).

Enne kui läheme konkreetsete obstsöönsuste tõlkimise juurde, mõned üldisemad tähelepanekud antud tõlke kohta. On näha, et tõlkija annab edasi eelkõige oma nägemuse sünnitusest ja sellest, kuidas üks mees võiks end seejuures tunda.

Kuna sünnitusprotsess isenesest on ilmselgelt tõlkija jaoks ebameeldiv ja ebasünnis tegevus, millest annavad tunnistust arvukad tõlkevead, püüab ta seda kirjeldada võimalikult siivsate sõnadega. Sauteri tekst on puhtkirjeldav, tege-

⁸ Eve Annuk, *Sünnitamisest tekstini* – Vikerkaar, 1996, 11-12, 107-114.

⁹ Пеэтер Саутер, *Живот болит* – Радуга, 2000, 4, 23-60. Tõlkinud Svetlan Semenenko. Edaspidi antakse viide ainult vastavale leheküljele.

laste käitumine loomulik ja tavaline ning ka kirjeldus on tavaline, argine, neutraalne ja vaoshoitud, ilma emotsioonideta. Pidevalt korduvad „ütlesin”, „vaatasin”. Tõlkija püüab Sauteri teksti „kunstilisemaks” teha, kasutades ohtralt sünonüüme ja „rikastades”, Sauteri kuiva ja asjalikku keelt. Võetakse appi lembekirjandusest tuntud stambid, mis ei ole Sauteri tekstile absoluutselt iseloomulikud ja lõhuvad üldmuljet, kuna karm ja ilustamata tegelikkus satub vastuollu ilustava sõnakasutusega. Aga Sauteri puhul on just oluline see kuivus, otsekoheus ja täpsus ka tavaliste sõnade, mitte ainult obstsöönsete puhul¹⁰.

Mõned näited:

karvad ja reied olid niisked [6]– **бедра мокрые, волосы мокрые** [22]

Torkasin käe teki alt välja ja hoidsin seda ta põlve juures [6] – **Выснул руку из-под одеяла, положил ей на ногу выше колена** [23]

märga vittu ja jalgu [6] – **влажное лоно и мокрые ноги** [23]
kitsas emakakaelas [17] – **В материнском чреве** [48]

Paakil uksega palatist kostis hele kisa. [19] – **Из-за приоткрытой двери послышался чистый, пронзительный крик младенца.** [49]

Jo Jo silmad olid kinni. [20] – **Все это она проделывала с закрытыми глазами** [51]

rindade vahelt oli märg [24] – **меж ними выступила испарина** [58].

Eestikeelses tekstis areneb tegevus justkui piltidena, üksikkaadritena, kusjuures just obstsöönsete sõnade riimuv

¹⁰ Vrd Sauteri vastust küsimusele: „Miks sa nii ropp oled?” – „[...] Kui sõnaraamat on täis sõnu, miks siis ühed sõnad peaksid olema paremad kui teised? [...] ropp võib olla ainult mõtlemine, mitte sõna. Kui sa suguosade kohta kasutad mingit kliinilist terminoloogiat, siis see ei ole ropp, kui sa kasutad tänavasõnu, siis ta on ropp, aga kas siis mõeldakse erinevaid asju? [...] Ropud sõnad on nende asjade kohta kõige otsekohesemad.” *Orgaaniline Sauter. Peeter Sauter/Barbi Pilvre. Intervjuu* – Looming, 1997, 10, 1410.

paar loob omalaadse tegevuse kontrapunkti. Venekeelses aga luuakse narratiivi, tekst tehakse sidusamaks. Tõlkija lisab teksti oma õudustunde kõige toimuva suhtes:

Imelik, et kõik on nagu on. [15] – **Страшно** все это. [40]

Mul oli õdus istuda [16] – **какой ужас** так сидеть [41]

See õudustunne ei võimalda tal teksti kulgu jälgida ja Sauteri täpne kirjeldus kummastatakse ja nihestatakse:

Jo Jo näitas mulle kätega, et ta võib siin keset hoovi jalad harki ajada, et see on sümpaatne koht [13] – Йо Йо показала руками, что она пока **может размяться** тут на дворе. [36]

Sünnitus ehk ei ole nagu filmis. [15] – Роды и без того кино. [40]

Plika tuleb teil [21] – **Девушка придет к вам**. [53]

Millal ta sünnib? [21] – Когда она **родит?** [53]

Voolik läks talle suhu ja luristas. Voolik luristas ninast. [23] – **пуповина** попала ему в рот, щекотала нос [59]

Keskne monoloog on mitmes olulises punktis valesti tõlgitud:

Susa on minu laps ja ma ei tea, kes Susa sündimise juures oli või kuidas ta sündis, nüüd ma olen siin, **aga ma võin** Jo Jo juurest ära minna **ja** laps ei näe mind ja ei saa teada, et ma olin siin, kus ta sündis, kus siin?, ta ei tea ka ruumi, ei tea termose-topsikut ega okselappi. [21] – Суса мой ребенок. Ребенок мой, а я не знаю, кто присутствовал при ее рождении и вообще как она родилась, и вот я здесь, и **я не могу** уйти, бросить здесь Йо Йо, **иначе** ребенок не увидит меня и никогда не узнает, что я был здесь и присутствовал при его рождении. Где – здесь? Ведь он не может знать, что такое помещение, что такое термосный стаканчик или тряпка. [52-53]

Obstsöönseid sõnu, nagu juba öeldud, on Sauteri tekstis 4. Neist kaks – *sitt* ja *vitt* – on dominantsed, esinedes vastavalt 18 ja 19 korda. Kuna need kaks sõna on ka foneetiliselt sarnased, saab see paar suurema jõu, tähenduslikkuse ja sugestiivsuse.

Kahtlemata on oluline ka nende pidev kordamine, mis pika-peale mõjutab lugejat, kes tahes-tahmata harjub ega võpata iga kord, kui see sõna ette tuleb. Tõlkija oleks kindlasti pidanud seda järgima seda kogu teksti läbivat ülesehitusprintsipi.

<i>sitt</i>	–	<i>по-большому</i>	<i>запачкало</i>	<i>кусочки</i>
			<i>замарало грязная</i>	<i>экспериментов</i>
ma pean * minema		+		
* püksi			+	
* püksid täis			+	
võtsin * ära	+			
vähene * tuli ära	+			
väike tükk *				+
väike *tükk				+
kas astub *sisse	+			
nägi * maas	+			
oli sitane			+	
vaatasin *tükke				+
korjas *tükke				+ испражнений
pesi * kohad	+			
sitase lina			+	
oli veel *tulnud				+
sitase lina	+			
kukkus *				+
pudenes *				выступило еще немного экскрементов

Tabel 1. Sõna *sitt* esinemine originaalis ja tõlkes.

Sitt ei ole päris täpne vaste saksakeelsele sõnale *Scheiße* või ingliskeelsele sõnale *shit* (mis on anglosaksi päritolu), kuigi on ilmselgelt selle viimasega seotud. Eestikeelses obstsöönse sõnavaras on ta suhteliselt uus, igal juhul ei ole teda veel Wiedemanni eesti-saksa 1869. a. sõnaraamatus.

Tõlkes seda sõna põhiliselt välditakse. Ainuke reaalne vaste, mis on valitud (*ekskrement*), tundub Sauteri teksti jaoks kõige ebaloomulikum. *Ekskrement* iseenesest ei ole sõna, mida lihtnimene kasutaks. *Ekskrementide* tükid aga

viitavad tänu ebaloomulikule sõnavalikule juba väga otseselt ja naturalistlikult.

Teiseks obstsõonseks sõnaks on *vitt*. Kahtlemata on see vulgaarne sõna, aga see-eest lokaliseerib täpselt anatoomilise koha ja omab ka otsest vastet vene keeles. Tõlkes aga on seda tõlgitud viiel erineval moel, mida näeme tabelist 2.

<i>vitt</i>	–	лоно	промежность	влагалище	большие губы
vaatas *		+			
et tal raseeritaks ise *	+				
õde raseeris *			+		
arst lükkas näpud *				+	
* oli paisunud					+
käed tõmbasid *			+		
* läks suuremaks					+
tursunud * vahel			+		
* tõmbus kokku			+		
* tursus üles			+		
* läks punni					набухшие губы вспучились
pundunud lillakat *	разбухшее синеватое*				
vaatas * /arst/		+			
läks * /nabanöör/			+		
* tilkus välja		+			
masseeris kõhtu * poole	+				
pühkisin väikest *	письку				
* juures	+				
otsapidi *	+				

Tabel 2. Sõna *vitt* esinemine originaalis ja tõlkes.

Tõlkija kasutab ärajätmist neljal korral, seal, kus tekst seda vähegi võimaldab. Teistel puhkudel jaotab ta ühe originaalteksti mõiste, mis on kindlalt lokaliseeritud anatoomiline piirkond naise kehal, nelja erineva sõna vahel, millest igaüks tähistab mingit veel täpsemat anatoomilist osa. Nii pöörab ta aga tõlke lugeja tähelepanu just nendele anatoomilistele iseärasustele, millele tähelepanu pööramisest ta oma siivsa sõnakasutusega püüab hoiduda. Tõlkides eba-

sünda sõna sündsaga, asendades „trükimusta mitte kannatava” tähistaja, aktualiseeritakse denotaat, mille eksponeerimist tõlkija ju püüdis igati vältida. Originaalis seevastu, tänu pidevale kordusele, nõrgeneb signifikaadi ja denotaadi vaheline seos, tähistaja hakkab elama justkui iseseisvat elu, eraldudes tähistatavast ja fookustades lugeja tähelepanu teistele jutustuse detailidele.

Sõna *лоно* ‘rüpp, süli’, mis on arhailine ja ilukirjanduslik, esineb 4 korda. Seda võib küll kasutada ka antud tähenduses, kuid koos epiteetidega *разбухшее синеватое* kõlab see kahtlemata võikalt ja on tunduvalt ebasündsam kui eestikeelne variant. Samuti on kummaline, kui arst vaatab (2 korda) või nabanöör läheb sellesse ‘rüppe’. Tavakontekst nii eesti ka kui vene keeles selle sõna jaoks on näiteks *looduse rüpes*.

Teine enamkasutatud vaste on *промежность* ‘lahkliha’, millele sõnaraamat annab täpsustuse ‘anatomiline’ ja mis anatomiliselt paikneb natuke teises kohas kui originaalis viidatud *vitt*. Seda vastet on kasutatud 6 korda. Kui raseerimise puhul võib veel kuidagi nõustuda sellise sõnavalikuga, siis sealt nabanööri väljumine või väljend *между взбухшей промежностью* tunduvad natuke naljakad, eriti kui arvestada, et tegevuses osalevad meditsiinitöötajad.

Kolmas kasutatav sõna on *влагалище* ‘tupp’ (1 kord), mis tähistab originaali mõiste ühte osa ning on neutraalne anatomiline termin.

Neljas, *большие губы* ‘suured häbememokad’ on samalaadset eelmisega anatomiline termin ja tähistab osa naise välisuguelunditest. Vene lugeja jaoks vormub pilt, kus kõigepealt „olid paisunud *suured huuled*”, siis „läksid nad suuremaks”, seejärel räägitakse tursunud ja kokkutõmbuvast *lahklihast*, siis jälle „tursunud suured huuled paisusid”, ja lõpuks näeme me „tursunud sinakat rüppe”. Tõepoolest õudne pilt.

¹¹ „[...] mehelik seksuaalne kõne omamoodi seksualiseerib sünnitamise: sõna „vitt” on küllastatud seksuaalsusest, luues assotsiatsioonid pornograafiliste kujunditega.” Annuk, *op. cit.*, 114.

Kõigest on näha, et tõlkijale on tekst olnud äärmiselt ebameeldiv. Ülalpool osutasin juba olulistele tõlkevigadele. On veel üks grupp apsakaid, mida võiks liigitada „porno-graafilise diskursuse”¹¹ alla. Vaidleksin siin vastu Eve Annukile ja väidaksin, et Sauteri tekst ei ole mingil juhul porno-graafiline (selles mõttes, et sünnitust seksualiseeritakse). Sõna *vitt* kasutamine paaris sõnaga *sitt* ei anna küll mingit põhjust näha siin midagi seksuaalset. Tõlkija seevastu püüab meile sisendada seda seost seksuaalsuse ja sünnituse vahel, muutes autori teksti:

Ta heitis selili ja hoidis jalgu põlvest konksus ja harkis. Vaatasin jalgade vahele. [22] – **Повалилась набок**, обхватив колени руками. **Я оглядел ее ноги**. [54]

Tõmbasin ta kitlit rindade juurest koomale [24] – **Пошире распахнул** халатик у Йо Йо на груди [58]

Naise nägu kumimardus Jo Jo näo juurde ja ta käsi läks Jo Jo kubemele [25] – **Женщина наклонилась к самому лицу Йо Йо, а руку засунула ей в пах** [58]

Ta sai kausi, pani selle vitu juurde ja viskas **näpitsad** sinna sisse [25] – **Ей передали таз, она подставила таз Йо Йо к паху, засунула пальцы во влагалище** [59] ‘talle ulatati kauss, ta pani selle Jo-Jo kubeme juurde, torkas sõrmed tuppe’.

Tõepoolest, eesti keeles on sõnad *näpud* ja *näpitsad* sarnased, kuid mitte see ei ole sellise tõlkevea põhjuseks, sest tõlkija valdab suurepäraselt eesti keelt ja tema tõlkeid on tunnustatud preemiatega.

Kokkuvõttes tundub, et tõlkijal on risti vastu oma soovi-
dele õnnestunud luua tunduvalt naturalistlikum ja rõvedam kirjeldus, sest asendades originaalis 19 korda korratud sõna mitme erinevaga, kaotab ta originaali efekti, mille puhul kordused neutraliseerivad otsese, obstsõönse tähenduse ning nende kõrval ja foonil koorub ootamatult välja autori südamlik suhtumine peategelasse, sünnitajasse. Rõhutan – just nende ebasüüdsuste foonil, kuna siin võimenduvad ja torkavad silma väiksemadki helluse avaldused. Tõlkes aga läheb

see kõik kaduma, kuna on lõhutatud algteksti üldine struktuur. Tõlkes torkavad eelkõige silma just anatoomilised ja füsioloogilised detailid, sest neid on rõhutatud erinevate eristiililiste sõnadega ja iga uue sõna puhul hakkab lugeja uuesti mõtlema sellele viidatud objektile.

Semiootilisest vaatepunktist võib öelda, et eestikeelses tekstis vastab ühele tähistajale (*vitt*) alati üks tähistatav, mis läbi tähistajate korduste loob teatud maagilise efekti ja seeläbi tähistatav 'deterritorialiseerub' (Deleuze/Guattari terminoloogias¹²), ta neutraliseeritakse. Venekeelses tekstis aga, kus meile pakutakse nelja erinevat tähistajat, pöördub tähelepanu ikka ja jälle tähistatava(te)le, nii et vaatamata „trükimusta mittekannatava leksika” puudumisele tähistaja tasandil toimub tähistatava mitmekordne 'reterritorialiseerumine'.

Ülalöeldust järeldeb vana tõde, mida ikka ja jälle peab meelde tuletama: adekvaatne tõlge ei tähenda üksiksõnade ümberpanekut ühest keelset teise. Tähtis on näha teksti tervikuna. Tõlkimise puhul on oluline eelkõige tõlkija suhe tekstisse. Kui ei meeldi, siis ei tasu proovida. Head nahka sellest ei tule.

¹² Vt Hassõ Krulli eessõna rmt-s Gilles Deleuze, Felix Guattari, *Kafka. Väikese kirjanduse poole*. Tallinn, 1998.

Tanel Lepsoo

Prantsuse Teaduslik Instituut

KIRJANDUS ON IKKA ÜKS TÕSINE ASI KÜLL

Paljud teavad, mis on *jutukas*. Tegemist on virtuaalse ruumi-
ga, kus inimesed maailma eri paikadest võivad interneti abil
reaalajas kohtuda, vestelda, asju osta ja müüa ning palju
muud teha, ilma et nad oleksid kohustatud oma tõelist iden-
titeeti üksteisele avaldama. Nii nagu internet üleüldse, on ka
jutukad muutunud populaarseks suhtlusvahendiks ning vää-
rivad tõsist analüüsi. Loomulikult on seda valdkonda ka
uuritud, ent ma tahaksin tuua näite oma isiklikust kogemu-
sest, et mõtelda kirjanduse üle, mitte selleks, et analüüsida
kaasaegset ühiskonda. Ma ei tunne jutukaid kuigi palju ei
tehnilisest ega teoreetilisest küljest ja kasutan neid vaid aeg-
ajalt telefoni asemel ega taha eriti „rääkida inimestega, keda
me ei tunne ja kellele meil pole mitte midagi ütelda”, nagu
märgib ühes oma sketšis prantsuse koomik Anne Rouma-
noff.

Eelöeldule vaatamata juhtus ühel päeval, et ma kohtasin
jutuka vahendusel üht inimest, keda ma varem polnud oma
ihusilmaga näinud ja keda ma tänaval ei suudaks ära tunda.
Tegemist oli tüüpilise kohtumisega, nagu neid interneti va-
hendusel tõenäoliselt iga päev ette tuleb. Tähelepanuväärne
on asjaolu, et mingi aja pärast hakkas mulle tunduma, nagu
ma tunneksin seda isikut. Põhjus on kindlasti väikestes de-
tailides (me mõlemad armastame näiteks sinist värvi ja hapu-
koorekooki), aga veelgi enam kujutlusvõimes – asju, mida
ma ei teadnud, kujutasin ma endale ette. Igasugused vajaka-

jäämised objektiivses informatsioonis lasid end hõlpsasti korvata.

Selles pole midagi üleloomulikku ja me teame, et niiviisi juhtub meiega sageli – olgu tegemist siis reaalse või väljamõeldud isikutega, füüsiliste või kujutluslike asjadega. Ent antud näite juures on huvitav just nimelt keele roll. Ainsa materjalina oli minu käsutuses tekst, mida minu vestluskaaslane tekitas. Kõik – meelega või kogemata poolikuks jäänud laused, punktuatsioon, kirjavead – toimis tõlgendamisele kuuluva materjalina. Lõpuks tundsin ma, otseku oleks minu vastas kirjandustegelane, mingi romaani kangeline näiteks, ainsa silmnähtava vahega, et seekord võisin ma otse küsimusi esitada ja neile vastuseid saada, aga romaani puhul käib suhtlemine kaudsel teel, tuleb lehitseda raamatut või siis järgida kuulekalt intriigi kulgemist.

Mõlemal juhul on ometi tegu teksti ja lugeja vahelise interaktsiooniga ning lugejapoolse konstrueeringuga selle materjali põhjal, mis on tema käsutuses. Veelgi enam: jutukas eksplitsiitselt esitatud küsimused ei andnud mulle tegelikult rohkem vastuseid kui implitsiitsed küsimused, mida ma esitan fiktsioonitegelase puhul. Miks? Aga sellepärast, et tegemist ei ole igapäevase suhtlussituatsiooniga, kus meie „repliikide“ ülesandeks on (nii kinnitavad paljud keeleteadlased) eelkõige vestlusobjekti määratlemine, pidev vestluspartneri kavatsuste täpsustamine lingvistilise akti toimimise nimel. Minu olukord sarnanes pigem vestlusele, mida kirjeldab Wolfgang Iser (Ivy Compton-Burnetti romaane kommenteerides): „Dialoogi keeleakt ei ole suunatud mitte asjade seisundi ja eesmärkide mõistmisele, vaid hoopis pidevale implikatsioonide otsimisele, mis pidevalt suhtlemist motiveerivad. Dialoog ei soorita mitte keelepragmaatiliselt akti, mis tuleneb igapäevasest elust, vaid näitab keeleaktide ettemääramatust. Et iga lausung klammerdub presupositsioonide kompleksi, on dialoogi eesmärgiks tuua nähtavale nende implikatsioonide mitmekesisus. Vestleja üritab suhtlemisauke täita, ent seda tehes tekitab ta uusi auke, mida üritab täita

omalt poolt tema partner, mille tulemusel jätkub dialoog lõpmatult.”¹

Teiste sõnadega: vesteldes oma tuttava ja samas tundmatu kaaslasega, puudus mul vestluse *konkreetne objekt*. Ma olin seega täiesti erinevas olukorras, võrreldes sellega, kui ma mõnes kohvikus *espressot* palun. Ka seal tekib mul tavapuhku väga keerukas dialoog, sest ettekandjatel on raskusi mu kavatsuse mõistmisega: mulle meeldib kange kohv ja topeltespressot paludes ei taha ma mitte poole rohkem kohvi, vaid poole kangemat, see tähendab rohkem kohvipulbrit, aga mitte vett... Teisisõnu poole kangemat kohvi. Ja tihtilugu õnnestub mul oma eesmärgi ka saavutada. Mul on projekt ja ma tahan üht eset. Mul on seega lihtne ja tõhus kontrollmehhanism, mis mul puudub kirjandusteose või virtuaalse suhtlemise korral.

Nüüd võime selgemini mõista, miks tegelane nimega Diiler alustab B.-M. Koltèsi näidendit „Puuvillaväljade üksinduses” järgmise lausega: „Kui te kõnnite väljas sellisel ajal ja sellises kohas, siis see tähendab, et te ihkate midagi, mida teil ei ole, ja see on asi, mille mina võin teile anda [...]” Ta ei nimeta iial seda asja, seda objekti, mida ta pakub. Ta ei saagi seda teha, sest ta taandaks suhtlemise konkreetsele vahetusele, võiks saada Kliendilt negatiivse vastuse, ja igal juhul lõpetaks näidendi kohe pärast seda, kui see on alanud. Nii nagu Iseri kirjeldatud dialoog, võiks ka Koltèsi dialoog olla lõputu. Selle toimimise põhjustab tühjus, puudumine. Kui tühjus on täidetud, augud kinni topitud, kui tegelastel on tekkinud veendumus, et *diil* on toimunud, viskuvad nad teineteisele kallale.

Seega jõuan ma üsna tuttavale tõdemusele: mõttetut suhtlemist ei ole olemas. On konkreetsed vahetused, kus müüakse ja ostetakse midagi, antakse edasi informatsiooni, „tahetakse midagi ütelda”. Ja on teistsugune suhtlemine,

¹ Toetun prantsuskeelsele tõlkele: W. Iser, *L'acte de lecture: théorie de l'effet esthétique*. P. Mardaga, 1985, 335.

millel pole objekti, mis toimib lihtsalt seetõttu, et tegemist on kommunikatsiooni ja ei millegi muuga, kus keeleakt on põhjendatud akti enese olemasoluga. *Medium is message*.

Üks asi väärib täpsustamist: see on piir, mis läheb nende kahe suhtlemisviisi vahel. Ma näitasin, et minu interneti-dialoogil on fiktiivne iseloom, kuid sellest hoolimata on tegu füüsiliselt eksisteeriva inimesega, kes võib-olla viibib praegu siinsamas saalis. Ja mul on õigus endalt küsida, kas mu espresso-soov pole mitte suhtlemismänguline nähtus, flirt kena ettekandjaga...

Psühholoogid, kes näeksid iga lingvistilise akti taga stimeeriva jõuna iha, poleks tõest väga kaugel. Me teame, et just iha paneb toimima igasuguse näidendi, klassikalise tragöödia näiteks. Hr Rein Veidemann, kes nii nagu minagi äsja on pööranud tähelepanu kaasaegse ühiskonna fiktsionaalsetele elementidele, ütleb ühes *Postimehe* artiklis², et nii tragöödiates kui ka tänapäeva ajakirjanduses dramatiseerib olukordi juhus. Ei, ei, ei. See ei ole juhus. Näidendis „Godot'd oodates” on kõik juhus, ent see pole sellest hoolimata tragöödia. Ent kui Oidipus selle asemel, et ihaldada linna ja iseenda vabastamist, oleks piirdunud ihaga porgandite järele, oleks tema saatus kujunenud hoopis teistsuguseks. Seega ei piisa juhusest, et näidend saaks eksisteerida või dialoog toimida, vaja on minimaalseski koguses iha (Godot'd näha, midagi teha või ütelda), et akt toimiks. Iha annab seega igale kommunikatsiooniaktile põhjenduse. Vahe ei ole mitte selles, kas akt ise on reaalne või kujutluslik, vahe tuleb küsimusest: mis seda akti õigustab?

Mõtleme hetkeks Sartre'i Roquentin'i peale: ta loobub oma ajalooramatu kirjutamisest, hr Rollebon sureb tema sule all. Teadustöö kirjutamise iha kaob sel hetkel, kui Roquentin mõistab, et maailm on tarbetu, absurdne. Kuid see mõistmine ei pane teda oma päevikkirjutamist lõpetama. Ka päevik, nii nagu igasugune eksistents, on täielikult tarbetu. Kuid suhtlemisiha ei ole kadunud. See iha on sise-

² R. Veidemann, *Kas Signe sobib Iokasteks?* – *Postimees*, 2002, 14.09.

mine ja lakkamatu. Päevikul ei saa olla kokkuvõtet, sõna „lõpp” viimasel leheküljel. Ajalooramatul aga on väline, ajas ja ruumis piiratud põhjendus. Siin peitubki põhimõtteline erinevus minu espresso-soovi ja virtuaalse vestluse vahel: esimene on määratud lõppema, kui ma olen oma kohvi saanud või mitte, siis suhtlemine lakkab, kuid mu kujutluslikul vestlusel ei ole lõppu, see võib peatuda igal hetkel, kuid see on vaid katkemine. Lõplik katkemine, kuid siiski vaid katkemine.

Nähes lugemisaktis keelelist kommunikatsioonakti, peame nentima, et see võib esineda kahel viisil: perfektne lugemine ja imperfektne lugemine. Perfektne lugemine on tarbimine, see on määratletud. Kui lugemine on lõppenud, heidetakse kandja minema: näiteks ärikiri või ajaleht. Raamatu lugemine on tavaliselt imperfektne, seepärast me ei viska raamatuid ka ära, kui nad on „läbi loetud”. Me usume, et on võimalus neid üle lugeda.

Hirmutav on see, kui akti puudutav siirdetakse kandjale, st tekstile. Kui inimene arvab teadvat, milline on autori või teksti kavatsus, siis on lõpptulemuseks see, et teatud tekste peetakse tõsisteks ja teatud tekste mittetõsisteks. Näiteks uurimistöo vööloomadest on põhimõtteliselt tõsine tekst ja eeldaks perfektset lugemist. Kui me oleme teada saanud, et tänu sellele uurimusele suudame edukamalt võidelda pidalitõve vastu, kaotab raamat oma kommunikatiivse väärtuse. Me oleme sellest midagi saanud ja see asi on meil alatiseks käes. Raamat on tarvitatud, tema väärtus seisneb väljaspool, selles, et ta meile midagi annab. Teine raamat, mis räägib tupsununnudest³, ei tundu nii tõsine. Esiteks seetõttu, et tupsununnud ise on täiesti kasutud ja teiseks seetõttu, et nende uurimine ei anna meile ka midagi konkreetset. Ma ei püüa teile siin tõestada vastupidist ega kinnitada, nagu Stanley Fish seda võibolla teeks, et meil on õigus kasutada raamatud vööloomadest samadel alustel nagu raamatut tupsu-

³ N. Scamander, *Fantastic Beasts And Where To Find Them*. Obscorous Books, 2001.

nunnudest. Pigem olen ma rahul, et vööloomasid enam ei vihata, nagu seda tehti varasematel aegadel, ja kui teadus on midagi selleks teinud, siis seda parem. Aga mind hirmutab, kui teatud *raamatuid* peetakse tõsisteks ja teisi mitte.

Ja õnnetuseks peetakse kogu kirjandust, kõiki väljamõeldud lugusid, romaane, luuletusi tihtipeale mittetõsiseks. Loomulikult ei ütle eriti keegi, et kirjandus on jama. Aga sageli esitatakse seda kui tähenduseta, mängulist ja igal juhul vähem tähtsat kui täppisteadused või näiteks sotsioloogia. Hiljuti kinnitasid ühes telesaates murelikud kirjandusõpetajad otsekui ühest suust, et õpilased loevad järjest vähem. Aga mind šokeeris asjaolu, et nad pidasid seda täiesti loomulikuks. „Kirjandus huvitab tänapäeval 10% õpilastest,” arvutasid nad. Aga kui jätkuvalt selgitatakse õpilastele (ja ka suurematele), et kool on tõsine asi ja kirjandus ei ole (eelkõige võrreldes matemaatika, bioloogia ja majandusega, mis olevat ka kõik tõsised ained), siis ei maksa imestada, et õpilased hakkavad vihkama mingit õppeainet, mis ei ole tõsine, aga koletult keeruline. Veel hullem on lugu siis, kui selgitatakse, et õppeaine ise on tõsine, aga selle objekt – raamatud – sugugi mitte. Sel juhul peaks jõudma järeldusele, et kirjandusõpetajad (ning kriitikud ja kommentaatorid) on vääriskamad kui kirjanikud, sest nemad tegelevad tõsiste asjadega, aga viimased mitte. Muuseas on viis, kuidas kirjandust päästa – sakraliseerida kirjanikke. See on üsna levinud, sest sakraliseerides autoreid, kellest ta räägib, sakraliseerib õpetaja ka iseennast, ja see on talle väga meelepärane. Kuid isegi see viis on määratud ebaõnnestumisele, sest tänapäeva pragmaatilises ühiskonnas saab sakraliseerida ainult raha, ja seda tehakse juba isegi ülearu palju.

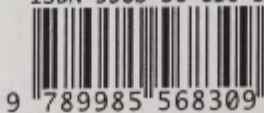
Ainus lahendus seisneb minu arvates selles – kasutades eelpool defineeritud mõisteid –, et vältida perfektse lugemise ja tõsiste asjade vahelist paralleelismi. Selle asemel, et näidata, et mingid teosed on tõsised, tuleks näidata, et igasugune lugemisakt on tõsine ja vajalik. Juba mitmeid aastaid olen ma märganud, et õpilastel puudub oskus kasutada oma kir-

jandusalaseid teadmisi väljaspool kirjandusvaldkonda. Otsekui rääkides „Isa Goriot’st” saaksime me rääkida ainult Balzacist ja tema teostest ning mitte vähimalgi määral maailmast, mis meid praegu ümbritseb. Õpilastele tuleb õpetada just nimelt imperfektset ja tõsist lugemist. Kui raamat on läbi loetud, siis teda ei ole ära tarvitatud, nii nagu ka sõprus ei ole tarbimine. Kui ma avame raamatu või leiame endale sõbra, siis on see alatiseks.

Claude Schopp, kui ma ei eksi, ütles ühes intervjuus, et tema parim sõber on Alexandre Dumas, et lugedes tema teoseid räägib ta temaga, otsekui räägiks sõbraga. Dumas on minu sõber samuti. Mulle ei õpetatud teda koolis, sest siis üteldi, et tegemist on teisejärgulise autoriga, aga õnneks olin ma temaga juba varem tutvust teinud. Tänu temale ma ka loen ja leian endale sõpru. Mul on mõned reaalsed sõbrad ja palju virtuaalseid sõpru. Aga ma ei ole kunagi ütelnud, et sõprus pole tõsine asi. Ja kõige rohkem on mulle midagi pakkunud imperfektne sõprus. Lõbus, eks.

ISBN 9985-56-830-3

ISSN 1406-9091